॥ ओ३म् ॥
परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।
वर्ज्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम्॥ (हितोपदेश)

गायन्ति देवा: किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे।
स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूय: पुरूषा: सुरत्वात्॥
(श्रीमद् भागवत्)

RNI No. : DELSAN/2011/38660 ISSN 2321 - 4937 DL(E)-20/5534/2021-23

सत्यनिष्ठा जयेल्लेखनी निर्भया

Posting Date.: 4-5, 19-20 of Every Month

संस्कृत – संवाद:

पाक्षिकं समाचारपत्रम्

संपादकीयकार्यालय: ए-२/३२, वजीराबाद मार्ग:, भजनपुरा, देहली-११००५३, दूरभाष: ९३११०८६७५१

ई-मेल: sanskritsamvad@gmail.com वेवसाइट: www.sanskritsamvad.com मूल्यम्-रू. १०/-

॥ ओ३म् ॥
नित्यो धर्म: सुदु:खे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुस्य त्वनित्य:।
त्वक्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये सन्तुष्य त्वं तोषपरो हि लाभ:॥

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रूवन।
लभते बुदह यवज्ञानभवमानं च भारत॥
(विदुर नीति)

卐 वर्षम्-१३ 卐 अंक:-०२ (२९०) नवदेहली 卐 १६ जुलाईमास: २०२३त: ३१ जुलाईमास: २०२३ पर्यन्तम् 卐 विक्रमसंवत्-२०८० 卐 सृष्टिसंवत्-१,९६,०८,५३,१२३ 卐 पृष्ठम्-८

चेतना विकासाय आवश्यक: योग:-डॉ.देवकरण शर्मा

डॉ.दिनेश चौबे,

उज्जैन। 21-06-2023 तमे महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय उज्जैनस्य योग विभाग द्वारा नवम अन्ताराष्ट्रिय योग दिवसम् उपलक्ष्य व्याख्यानम् आयोजितम् । कार्यक्रम शुभारंभ: सरस्वती वंदनया एवं च कुलगीतेन अभूत्।

कार्यक्रमे मुख्य वक्तृ रूपेण उपस्थित: डॉ.देवकरण शर्मा योग विषयके स्व वक्तव्ये योगस्य

विविध सिद्धान्तान् प्रस्तुतवान्। तेनोक्तं यत् योगे सर्वप्रथमम् अनुशासनं शिक्षितुं लभ्यते। यत्र न केवलं शारीरिकम् अपितु मानसिकम् अनुशासनमपि भवति।

कार्यक्रमस्य अध्यक्षरूपेण उपस्थित: माननीय: कुलपति:प्रो.विजयकुमार: सी.जी. कथितवान् यत् योगस्य उद्देश्यं समाजस्य अध्यात्मना सह योजनं वर्तते।

शेषभाग:अष्टमपुटे

पतंजलि-योगपीठे हर्षोल्लासेन समाचरितं गुरुपूर्णिमा पर्व

गुरुणा सह मन:, बुद्धि:, वाणी, व्यवहार: संकल्प: इत्येतै: एकाकार: एव गुरोर्वास्तविकं दर्शनम् -आचार्य बालकृष्ण:

हरिद्वारम् - पतंजलि योगपीठेस्थिते योगभवन सभागारे समाचरिते कार्यक्रमे स्वामी रामदेव: आचार्यबालकृष्ण: च समेभ्य: शुभाशयान् दत्तवन्तौ स्वामिना पतंजलि संन्यासाश्रमस्य तत्वावधाने

पंचदश विद्वद्भ्य: पंचविदुषीभ्य: च संन्यास दीक्षा प्रदत्ता ।

कार्यक्रमे स्वामिनोक्तं यत् सनातन धर्मस्य संस्कृते: न्यास:। भारतीय सनातन परम्परानुसारं परमात्मा स्वयं गुरु रूपेण अस्मभ्यं सन्मार्गे, उन्नतौ, कल्याणे ईश्वरीयपथि च नयति । समाजाय, राष्ट्राय विश्वकल्याणाय च गुरु: शास्त्रं च यम् उपदेशं निर्देशं च शिष्याय बिना संदेहेन ददाति तदुपदेशानाम् अनुसरणं शिष्येण करणीयम् । आचार्य बाल कृष्ण: कथितवान् यत् प्रभो:

शेषभाग:अष्टमपुटे

संस्कृतस्य ज्ञानविज्ञानयो: समाजे आनयनम् अनिवार्यम्-डॉ.वन्दना त्रिपाठी

(डॉ.दिनेश चौबे,उज्जैन)

20-06-2023 तमे दिनाङ्के महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालयस्य संस्कृत साहित्य विभाग द्वारा महाकवि कालिदास दिवस महोत्सव:,अषाढ़स्य प्रथमे दिवसे इत्येवम् उपलक्ष्य व्याख्यान एवं च संस्कृत कवि समवायस्य आयोजनं कृतम् । कार्यक्रमस्य शुभारंभ: सरस्वती वंदनया एवं च कुलगानेन जात:।

कार्यक्रमे मुख्यवक्तृ रूपेण उपस्थिता सेवानिवृत आचार्या शासकीय कन्या स्नातकोत्तर महाविद्यालय

उज्जैनत:, प्रो.वंदना त्रिपाठी कथितवान् यत् कालिदास: शिवस्य अष्टस्वरूपाणां वर्णनं स्वकाव्ये प्रारंभे अकरोत् । यत् प्रकृति संरक्षणं एवं च संवर्धनं प्रति प्रेरयति।

कार्यक्रमस्य अध्यक्षतां कुर्वन् माननीय कुलपति महोदय प्रो.विजयकुमार: सी.जी. कालिदास दिवसस्य

शेषभाग:अष्टमपुटे

शिक्षकस्य ज्ञानं, शीलं सद्चरित्रं च देशस्य बौद्धिकी सांस्कृतिकी च समृद्धि:-प्रो. वरखेड़ी

दिल्ली। केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, दिल्ली कुलपति: प्रो श्रीनिवास वरखेड़ी सर्वेभ्य: गुरु पूर्णिमाया: हार्दिकवर्धापनानि दत्वा अध्यक्षीय भाषणे उक्तवान् यत् शिक्षकस्य ज्ञानं, शीलं सद्चरित्रं इत्येषां समेकितरूप व्यक्तित्वेन देशस्य बौद्धिकी सांस्कृतिकी च समृद्धिर्वर्तते। यदा शिशु: मातुर्गर्भात् उत्पद्यते

तदानीं स: प्राणिमात्रम् । स: एव गुरुकुले शिक्षां गृहीत्वा द्विज: जायते तदा तदीयम् अपरं जन्म। मातुर्गर्भ: इव गुरु कुलस्य पूर्णपठनं द्वादशवर्षेषु पूर्णतां गच्छति। मुख्यातिथिरुपेण पद्मश्री आचार्या डा सुकामा ,कन्या गुरुकुलम्,रोहतक:, हरियाणा श्गुरु:-गुरुकुलम्-शिक्षाप्रणाली श विषये मुख्यातिथिरुपेण स्ववक्तव्ये तयोक्तं यत् भारतस्य महत्त्वपूर्ण प्राचीन पर्वण: गुरु पूर्णिमाया: पुनर्स्थापनया एका नव क्रान्ति जन्म अलभत ।सार्धमेव तेनोक्तं यत् मातृकुल पितृकुलयो: मध्ये मान्यताया: उत्तरदायित्वं गुरुकुलमेव निर्वहति ।

प्रो बनमाली बिश्वाल:, (कुलपति: एकेडमी तथा छात्र कल्याणम्) अतिथीनां स्वागतं कुर्वन् पद्मश्री डा सुकामावर्याया: सामाजिक कार्याणान कन्या कुलगुरुस्य क्षेत्रे योगदानानां चापि चर्चाम् अकरोत। आचार्य: मधुकेश्वर भट्ट: तथा च डा अमृता कौर: क्रमश: धन्यवाद ज्ञापनं मंच संचालनं च अकुरुताम् । आचार्य भट्टेन उक्तं वास्तविक शिक्षक: स: एव य: शिष्याणां निरन्तरम् उत्कर्षाय चिन्तनशील: तेषां सहायकरूपेण तिष्ठेत।

गुरु-शिष्य-परम्परा, लोकनृत्यं, भजनं संस्कारगीतं चेत्यादिभ्यः समूहेभ्यः प्राप्तुं शक्ष्यते योजनायाः लाभः

लखनऊ। उत्तरप्रदेशस्य लोककला, संस्कृतिः, स्थानीयसंस्कृतेः च संरक्षणाय प्रतिबद्धः योगिसर्वकारेण विशेषानुदानप्रक्रिया आरब्धा । मुख्यमन्त्रिणः योगिनः आदित्यनाथस्य अभिप्रायेन प्रदेशस्य ग्रामीणवातावरणं, तत्सम्बद्धं लोककला-संस्कृतिम्, गुरु-शिष्यसङ्गीतपरम्परां च संरक्षणं दातुं प्रत्येकस्मिन् ग्रामपञ्चायते वाद्ययन्त्राणि उपलभ्यन्ते इति संस्कृतिविभागाय निर्देशः दत्तः अस्ति । एतत् मनसि विधाय संस्कृतिविभागः वाद्ययन्त्राणां समुच्चयस्य क्रयणार्थं अनुदानं प्रदास्यति । योजनायाः अन्तर्गतं वाद्ययन्त्राणां समुच्चयस्य (यस्मिन् हारमोनियम-ढोलक-झाल-मञ्जीरा-करताल-घूङ्गरू-चेत्यादीनि वाद्ययन्त्राणि) क्रयणाय अनुदानम् उपलब्धुं विस्तृतकार्ययोजनायां कार्यं कुर्वन् अस्ति । अस्यान्तर्गतं त्रिंशत् सहस्ररूप्यकाणां वा ततोऽप्यधिकरूप्यकाणां वाद्ययन्त्रसमूहानां क्रयणे अधिकतमं पञ्चदशसहस्ररूप्यकाणां अनुदानं संस्कृतिविभागेन उपलब्धं कारयिष्यते । वाद्ययन्त्राणां उपलब्धतां प्रदातुम् अतिरिक्तं कलाकारान् पुरस्कृतं कर्तुम् अपि कार्ययोजनायां कार्यं प्रचलति ।

यद्यपि एषा योजना राज्यस्य सर्वेषु ग्रामपञ्चायतेषु कार्यान्विता भविष्यति, परन्तु प्रारम्भिकस्तरस्य प्रथमं जिलाधिकारी तान् पञ्चाशतग्रामपञ्चायतानां चिह्नं कृत्वा तेषां सूचीं संस्कृतिविभागाय समर्पयिष्यति यत्र एतादृशाः सांस्कृतिकाः क्रियाकलापाः भवन्ति । यदि जिलाधिकारीपक्षतः पर्याप्तसङ्ख्यायां आवेदनपत्राणि न प्राप्यन्ते तर्हि जिलापर्यटनसंस्कृतिपरिषद्द्वारा दत्तानि आवेदनानि अपि स्वीकृतानि भविष्यन्ति । ग्रामीणपर्यटनार्थं चयनिताः 229ग्रामाः परियोजनायां समाविष्टाः भविष्यन्ति । विभागात् अनुदानं प्राप्तस्य एकमासस्य अन्तः वाद्ययन्त्राणां क्रयणं, तेषां बिलानि, छायाचित्राणि, अन्यविवरणानि च उत्तरप्रदेशस्य संस्कृतिविभागाय उपलभ्यन्ते इति अनिवार्यं भविष्यति । तत् न कृत्वा पुनर्प्राप्तिकार्याणि कर्तुं अधिकारः संस्कृतिविभागनिदेशकस्य समीपे सुरक्षितः भविष्यति ।

येषां वाद्ययन्त्राणां क्रयणं भविष्यति तेषु संस्कृतिविभागस्य नाम अभिलेखितं भविष्यति । एतदतिरिक्तं यदि वाद्ययन्त्राणां क्रयणे त्रिंशतसहस्राधिकं व्ययः भविष्यति तर्हि अधिकतमं पञ्चदशसहस्रं अनुदानं संस्कृतिविभागेन वह्यते, शेषं तु ग्रामपञ्चायतमेव वहनं करिष्यति। एतस्य अतिरिक्तं ग्रामपञ्चायतानां कृते स्वस्तरस्य अपि सांस्कृतिककार्यक्रमानाम् आयोजनार्थं प्रोत्साहनं भविष्यति, येषां विवरणं व्ययसामग्री च संस्कृतिविभागाय वार्षिकरूपेण उपलब्धं कारयिष्यते ।

विभिन्नेभ्यः समूहेभ्यः प्राप्स्यन्ते लाभः

अनया अनुदानयोजनया माध्यमेन ग्रामपञ्चायतस्तरे सक्रियभजनकीर्तनसमूहः, नुक्कड़नाटकसमूहः, गुरुशिष्यपरम्परा, स्थानीयलोकगीतं/लोकनृत्यं, भजनं, संस्कारगीतसमूहाः चेत्यादिभ्यः अनया योजनया लाभान्वितं कर्तुं प्रयासः करिष्यते। वाद्ययन्त्राणां उपलब्धतां प्रदातुम् अतिरिक्तं कलाकारान् पुरस्कृतं कर्तुम् अपि कार्ययोजनायां कार्यं प्रचलति।

मिशनरोजगारस्य अन्तर्गतं सहस्राणि लक्षशः युवानः समर्थाः कर्तुं संकल्पः योगिना सिद्धिः पर्यन्तं प्रापितः

लखनऊ। युवानां स्वप्नानां साकारं कृत्वा उत्तरप्रदेशे उपविष्टः योगी आदित्यनाथः निष्पक्ष-पारदर्शक-वृत्तिनां वचनं पूर्णं कुर्वन् अस्ति । सर्वकारीवृत्तिं प्राप्तुं अधुना पुनः धनं न दातव्यं नैव गणेशपरिक्रमा करणीया । केवलं योग्यता एव चयनस्य आधारः अभवत्, अतः उत्तरप्रदेशस्य प्रतिभाः स्वगृहे सर्वकारीयवृत्तिं प्राप्तुं सफलाः भवन्ति । गुरुवासरे दशाधिकपञ्चशताधिकाः युवानः शनिवासरे च चतुर्शतयुवानः सर्वकारीयवृत्त्याः

नियुक्तिपत्राणि प्राप्तवन्तः । युवानां मतं यत् योगिनः आदित्यनाथस्य समर्थमार्गदर्शने एव द्वयोः दिवसयोः दशाधिकनवशताः सर्वकारीवृत्तिं सम्भवति ।

सूचयामि यत् शनिवासरे लोकभवने मुख्यमन्त्रिणा योगिना आदित्यनाथेन उत्तरप्रदेशलोकसेवाख्रआयोगेन षड्षष्टिः समीक्षाधिकारिणः, सहायकसमीक्षाधिकारिणः (उत्तरप्रदेशराजस्वपरिषद), चतुर्धिकद्विशताः अनुदेशकाः (प्राविधिकशिक्षाविभागः) अपि च त्रिंशत्यधिकाः कनिष्ठसहायकाः (लोकनिर्माणविभागः) चेत्यादिभिः सह आहत्य चतुर्शतनवचयनितेभ्यः नियुक्तिपत्राणि वितरितानि ।

कानपुरनगरस्य मयङ्कत्रिपाठिना स्वचयनस्य विषये हृदयात् आभारं प्रकटितवान्, रामचरितमानसस्य पङ्क्तौ तेन स्वस्य वचनानि स्थापितानि....

अब मोहि भा भरोस हनुमंता
बिनु हरिकृपा मिलहि नहीं संता

नवनिर्वाचितः मयङ्कः अवदत् यत् 2017 तमस्य वर्षस्य अनन्तरं उत्तरप्रदेशे क्रान्तिकारी परिवर्तनद्वयं जातम् । एकतः उत्तरप्रदेशस्य रक्षकत्वेन मुख्यमन्त्रिणः योगिनः नेतृत्वं प्राप्तम् अपरतः च नियुक्तिप्रक्रिया न्यायपूर्णा पारदर्शिता च अभवत् । विशेषतः ग-समूहात् साक्षात्कारस्य समाप्तेः अनन्तरं किमपि प्रकारस्य अन्यायपूर्णं कार्यं दिवास्वप्नम् अभवत् । अस्य सजीवम् उदाहरणम् अस्ति यत् मदृशस्य सीमान्तकृषककुटुम्बस्य व्यक्तिः अपि नियुक्तिप्रक्रियायां सफलः अभवत् । अहं आश्वासयामि यत् षड्वर्षेभ्यः परं भवता सम्पूर्णे राज्ये ये नैतिकनियमाः मूल्यानि च सञ्चालिताः, अहं निजीसार्वजनिकजीवने तत् निरन्तरं करिष्यामि ।

नवचयनिता उन्नावस्य प्राचीशुक्ला अवदत् यत् मुख्यमन्त्रिणः कुशलनेतृत्वेन शून्यसहिष्णुतानीतेः पारदर्शीप्रक्रियायाः अन्तर्गतं युवानां भविष्यस्य योजनानां साकारीकरणस्य अवसरः प्राप्तः। कृतज्ञता यत्

भवता मिशनरोजगर-अन्तर्गतं सहस्राणि लक्षशः युवानः सशक्तीकरणाय यः सङ्कल्पः कृतः, सः साकारः अभवत् । प्राची आश्वासनं दत्तवती यत् सा स्वराज्यस्य विकासे सेवासु महत्त्वपूर्णं योगदानं दातुं समर्था भविष्यति । प्रयागराजस्य शालिनीवर्मणा मुख्यमन्त्रिणे आभारः प्रकटितः । सा अवदत् यत् मम योग्यतानुसारं न्यायपूर्णपारदर्शीनीतिभिः अहं चयनिता अस्मि। अहं मुख्याधिकारीं आश्वासयामि यत् अहं स्वकर्तव्यं सम्यक् निर्वहिष्यामि । प्राविधिकशिक्षाविभागे चयनितः गाजीपुरस्य विनयकुमारशर्मा अवदत् यत् मम चयनं केवलं पारदर्शिकायाः भ्रष्टाचाररहितस्य च नीतेः कारणात् सम्भवः। अहं पूर्णभक्त्या स्वकार्यं करिष्यामि इति आश्वासनं ददामि। झांसीजनपदस्य ऋतुप्रजापतिना सर्वतोप्रथमः झांसीजनपदस्य वीराङ्गना रानीलक्ष्मीबाई इत्यस्याः स्मरणं कृतम् । सा अवदत् यत् स्नातकपदवीं प्राप्य भर्तीप्रक्रियायां सम्मिलितवती । शुचितायाः प्राप्ता इयं वृत्तिः निश्चितरूपेण अस्मान् सर्वान् निश्चितरूपेण निष्ठायै प्रामाणिकतायै च प्रेरयति ।

"आनलाइनसंस्कृतकक्षायां सामाजिकानाम् अभिरुचिः दिनानुदिनं वर्धमाना वर्तते"

-नूतनविष्णुरेग्मी

उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानम्-लखनऊ-द्वारा २०२३-तमवर्षस्य जुलाईमासस्य चतुर्थे दिनाङ्के विंशतिदिवसाय(प्रतिदिनं एकघण्टात्मककालाय) प्रथमस्तरीयसंस्कृतभाषाशिक्षणस्य एवं द्वितीयस्तरस्य च शुभारम्भः (समुद्घाटनसमारोहः)बहुत्र संजातः।

एतस्मिन् एवं क्रमे नेपालस्य चित्रवनतः अपि उत्तरप्रदेशसंस्कृतस्थानस्य भाषाप्रशिक्षकः नूतनविष्णुः रेग्मी गूगलमीट्माध्यमेन सायं ६ वादने प्रथमस्तरीयसंस्कृतभाषाशिक्षणस्य ७ वादने द्वितीयस्तरीयसंस्कृतभाषाशिक्षणस्य च कक्ष्ययोः शुभारम्भमकरोत।यत्र बहवः पंजीकृतच्छात्राः विभिन्नेभ्यः स्थानेभ्यः पठितुमागताः।तत्र देशतः एवं विदेशत : अपि ५० +५०=१०० संस्कृतानुरागिणः समागतवन्तः। सर्वादौ मंगलमादाय नूतनविष्णुः रेग्मी (संस्कृतभाषाप्रशिक्षकः)संस्कृतकक्ष्यायाः नियमान् अश्रावयत् ।केचन प्रशिक्षवः स्वपरिचयं उक्तवन्तः।

ततः उभयोः स्तरयोः प्रथमदिनस्य पाठं पीपीटी-माध्यमेन पाठितवान।अन्ते नूतनविष्णुना सर्वेषां कक्षासम्बद्धायाः जिज्ञासायाः उपशमनमपि कृतम।कक्ष्यैते प्रतिदिनं सायम् ६ वादनतः ८ वादनपर्यन्तं

चलिष्यतः। २७ जुलाई २०२३ पर्यन्तम् कक्षायाः अवधिः ।संस्कृतसंस्थाने प्रातः ७ वादनतः रात्रौ ९ वादनपर्यन्तं बह्व्यः कक्षाः संस्थानस्य बहवः प्रशिक्षकाः चालयन्ति। कार्यक्रमे संस्थानस्य कार्यकारि-अध्यक्षः जितेन्द्रकुमारः, निदेशकः विनयश्रीवास्तवः,अधिकारिणौ जगदानन्दझा एवं चन्द्रकलाशाक्या,प्रशिक्षणप्रमुखः सुधीष्टकुमारमिश्रः, प्रशिक्षणसमन्वयकाः धीरजमैठाणी,राधाशर्मा दिव्यरंजनश्चोपस्थिताः आसन।अन्ते परीक्षा अपि भविष्यति । उत्तीर्णवद्भ्यः प्रमाणपत्राणाम् वितरणस्य व्यवस्थापि संस्थानेन कृता अस्ति।उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानेन संचालितकक्ष्याभिः एतावता बहवः उपकृताः।विशेषतः ये विद्यालयादिषु TGT/PGT इत्यनयोः कृते सज्जतां कुर्वन्ति तेऽप्यत्र पठितुमागच्छन्ति।एतया योजनया अग्रेऽपि जनाः उपकृताः भविष्यन्ति एव।शीघ्रमेव तृतीयस्तरस्यापि शुभारम्भः भविष्यति । तस्य पाठ्यक्रमनिर्माणम् अपि जातम् अस्ति ।शीघ्रमेव तस्य आरम्भः अपि भविष्यति इति सम्भावना।

ये एतां निःशुल्क-कक्षामागन्तुकामाः ते "sanskritsambhashan.com" इति लिंक् उद्घाट्य तत्र स्वानुकूलतया मासं (अगस्त,सेप्टेम्बर)

२०२३ समयं च चीत्वा स्वस्य नामांकनं कारयितुं शक्नुवन्ति।ये प्रथमस्तरं पठितवन्तः विशेषतः तेभ्यः अन्येभ्यश्च द्वितीयस्तरस्य प्रशिक्षणमपि संस्थानेन दीयते ।परीक्षायाम् ३३% उत्तीर्णवद्भ्यः शिक्षार्थिभ्यः ७५% उपस्थितेभ्यः प्रशिक्षुभ्यः प्रमाणपत्राणि अपि दूरवाणीसन्देशमाध्यमेन प्रेषणव्यवस्था अस्ति। उत्तरप्रदेशसंस्कृत संस्थानं शीघ्रमेव "गृहे गृहे संस्कृतम् "इति योजनायाः समारम्भं कृत्वा संस्कृतस्य प्रचारे प्रसारे च किमपि विशिष्टं योगदानं दास्यति इति सम्भावना अस्ति । अस्मिन् मासे ५२ प्रथमस्तरीयाः कक्षाः, १९ द्वितीयस्तरीयाः कक्षाः आहत्य ७१ कक्षाः सन्ति।तत्र २९४३+१०२६= ३९६९ छात्राः सन्ति ।ये द्वितीयस्तराय स्वस्य निःशुल्कं नामांकनं कर्तुमिच्छन्ति तेभ्यः नामांकनलिंक "https://sanskritsambhashan.com/second_level_reg.php" इत्यस्ति।उद्घाटनसत्रस्य अन्ते शान्तिमन्त्रेण सत्रस्य समापनमभवत।

राष्ट्रियशैक्षिकानुसंधानप्रशिक्षणपरिषदा पञ्चदिवसीया कार्यशाला आयोजिता

राष्ट्रियशैक्षिकानुसंधानप्रशिक्षणपरिषदा देशस्य विभिन्नेभ्यः भागेभ्यः समुपागतानां पञ्चाशत् शिक्षकानां कृते जुलाई मासस्य अष्टतः द्वादशदिनाङ्कपर्यन्तं एका पञ्चदिवसीया कार्यशाला आयोजिता,यस्यां शिक्षकक्षमतासंवर्धनं कथं भवेत्, शिक्षकानां पाठनशैली कथं रुच्युत्पादिका स्यात्, भाषापाठनस्य मार्गे

याःकाःअपि बाधाःसन्ति,ताः कथं अपसारिताः भवेयुः,विद्यार्थिनः कथं सोल्लासं सोत्साहं च संस्कृताध्ययनाय प्रेरिताःभवेयुः,केन वा प्रकारेण कक्षाध्ययनाध्यापनं छात्रकेन्द्रितं भवतु,अपि च नवम्यां दशम्यां च कक्षायां यत् शेमुषीनामधेयं पाठयपुस्तकं पाठ्यमानमानमस्ति,तस्य पाठाःकथं पाठ्याः, इत्यादीनां विषयानामुपरि विशदरुपेण परिचर्चा सम्पन्ना। इतःप्रशिक्षणं सम्प्राप्य एते शिक्षकाः स्वक्षेत्रेषु संस्कृतशिक्षकानां कार्यशालायां विषयविशेषज्ञरूपेण स्वानुभवस्य प्रसारं करिष्यन्ति,इत्युद्दिश्य कार्यक्रमोयं प्रचलितःঃ। कार्यक्रमस्यास्य नेतृत्वं संस्कृतविभागाध्यक्षाः प्रो.कृष्णचंद्रत्रिपाठिवर्याः, प्रो.जतीन्द्रमोहनमिश्रमहोदयाश्च कृतवन्तः।तत्र विषयविशेषज्ञरूपेण संस्थानस्य पूर्वनिदेशकाः प्रो.कमलाकान्तमिश्र महाभागाः,सुकवयःप्रो.कृष्णचन्द्रत्रिपाठिवर्याः,वैयाकरणाःप्रो. जतीन्द्रमोहनमिश्रमहोदयाः,प्रख्याताः युवकवयःडा.परमानन्दझा महोदयाः, संस्कृतप्रचारप्रसाराय बद्धपरिकराःडा. सुधिष्टमिश्र महोदयाः, वेदप्रकाशमिश्र महोदयाःच आसन।एतैः महानुभावैःसमम् अल्पज्ञा अहमपि परिचर्चायां भागमगृह्णम।संस्कृतशिक्षकसंघस्य अध्यक्षाःडा.व्रजेश गौतम महोदयाः,महासचिवाश्च डा.विश्वम्भर दयालुमहोदयाश्चापि सभां सम्बोधितवन्तः। कार्यक्रमे उपस्थितैःविद्याविभूषितैः प्रतिभागिशिक्षकैःसमं सम्पन्नेयं कार्यशाला नितरामुपयोगिनी स्यादिति आशास्महे।

प्रो. वाचस्पति-उपाध्यायस्मारकव्याख्यानम्

–डॉ० मणिशंकरद्विवेदी, नवदेहली

देहल्यां स्थितेन भारत-संस्कृत-समवायेन जुलाई-मासस्य एकादशतमे दिनांके संस्कृतजगतः प्रख्यातानाम् आचार्याणां प्रो. वाचस्पति-उपाध्यायमहाभागानां स्मृतौ ‘प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः’ इति विषयमधिकृत्य एकम् अन्तर्जालीयं व्याख्यानं समायोजितम्। प्रो.वाचस्पति-उपाध्यायमहाभागाः दिल्लीविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य आचार्यपदमथ च श्रीलालबहादुरशास्त्रि-राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सप्तदशवर्षपर्यन्तं कुलपतिपदम् अलंचक्रुः। एते मीमांसादर्शनस्य प्रसिद्धाः विद्वांसः अथ च विविधासु विद्यासु पारङ्गता आचार्या आसन्। तेषां वाक्पटुता, प्रत्युत्पन्नमतिः, शास्त्रोपस्थापनविधिः, व्यवहारकुशलता च विद्वत्समाजे सर्वदा श्लाघनीया पठनीयं दर्शनीयञ्च भवति स्म। व्याख्यानपटुनाम् आङ्गलभाषामर्मज्ञाणां संस्कृतभाषानिपुणाम् उपध्यायवर्याणां श्रीमुखारविन्दतः गङ्गाप्रवाहवत् निःसृतं व्याख्यानं श्रुत्वा श्रोतारः मुग्धाः भवन्ति स्म। अस्मिन् स्मारकव्याख्याने एतादृशाणां विदुषां स्मरणं कृत्वा वयं पुण्यभागिनो सञ्जाताः।

कार्यक्रमस्य अध्यक्षाः प्रख्याताः विदुष्यः प्रो. शशिप्रभाकुमारवर्या आसन्। ताः जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयस्य विशिष्टसंस्कृताध्ययनकेन्द्रस्य अध्यक्षापदमथ च सांची-प्राच्य-बौद्ध-विश्वविद्यालयस्य कुलपतिपदं निर्वहन्त्यः अधुना शिमलास्थिते भारत-उच्चाध्ययनसंस्थाने अध्यक्षपदम् अलङ्कुर्वन्ति। स्वकीये अध्यक्षीये वक्तव्ये ताभिः कथितं यत् न्यायविशारदाः प्रो. त्रिपाठिवर्याः

अस्ति । एते कुलपतिपदे कार्यं कुर्वन्तः एव स्वकीयां जीवनलीलां परित्यज्यन्तः परमधाम गतवन्तः। एतेषां महाभागानां स्मृतौ भारतसंस्कृतसमवायेन प्रत्येकमपि वर्षे स्मारकव्याख्यानं समायोज्यते। अस्मिन्नेव क्रमे अस्य वर्षस्य व्याख्यानमिदं अन्तर्जालमाध्यमेन समायोजितमासीत् ।

स्मारकव्याख्यानमिदं कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिवर्यैः प्रो.हरेरामत्रिपाठिमहाभागैः प्रदत्तम्। तैः प्रत्यक्षप्रमाणमधिकृत्य न्यायदर्शनदिशा प्रत्यक्षस्य साङ्गोपाङ्गं विवेचनं कृतम्। प्रत्यक्षप्रमाणस्य ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानम्’ इत्यात्मकं लक्षणं विवेचयन् तैः षड्विधसन्निकर्षस्य सोदाहरणं प्रतिपादनं कृतम्। व्याख्यानस्य आरम्भे अन्यदर्शने स्वीकृतानां प्रमाणानाम् उल्लेखं कुर्वद्भिः त्रिपाठिवर्यैः न्यायदर्शनानुसारेण प्रत्यक्षप्रमाणस्य स्वरूपं तस्योपयोगितायाः विषये विविधानां नैयायिकानां मतमुपस्थाप्य तेषां सम्यग्विवेचनं कृतम्। अस्मिन्नवसरे तैः उपाध्यायमहाभागानां सुखदस्मृतिं समुद्घाट्य तान् प्रति श्रद्धासुमनं समर्पितम्।

कार्यक्रमे विशिष्टातिथिरूपेण समागताः दिल्लीविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षाः प्रो. ओमनाथबिमलीमहोदयाः उपाध्यायमहाभागान् प्रति स्वकीयां श्रद्धाञ्जलिं समर्पयन्तः कथितवन्तः यत् उपाध्यायवर्याः तेषां गुरवः आसन्। समग्रेऽपि देशे विविधेषु विश्वविद्यालयेषु अन्येसु च संस्थानेषु कार्यरताः मादृशाः शिष्याः प्रतिदिनं तान् स्मरन्ति तथा च तेषां शिष्यरूपेण आत्मानं धन्यताञ्च अनुभवन्ति। उपाध्यायमहाभागानाम् अभिव्यक्तिपक्षः स्नेहपक्षः व्यवहारपक्षश्च समेषां कृते अनुकरणीयः प्रशंसनीयश्च। प्रत्यक्षप्रमाणविषये तैः कथितं यत् प्रत्यक्षम् एकं विलक्षणं प्रमाणमस्ति। आध्यात्मिकपक्षेऽपि तस्य महत्त्वमङ्गीक्रियते। तैः भणितं यत् प्रत्यक्षं यद्यपि वस्तुनः सामान्यविशेषात्मकांशयोरुभयोरपि पक्षयोः उद्घाटनं करोति तथापि प्रत्यक्षप्रमाणे विशेषतया व्यक्तेः प्राधान्यं भवति। अनेन प्रकारेण बिमलिमहभागैः स्वकीयेन ओजसा वक्तव्येन प्रत्यक्षप्रमाणविषयकानि सांख्य-योग-बौद्ध-जैनादि-दार्शनिकाभिमतानि संक्षेपेण प्रतिपादितानि।

सारस्वताथिरूपेण विराजमानैः डॉ.भारद्वाजपाण्डेयमहोदयाः आचार्यान् वाचस्पति-उपाध्यायमहोदयान् श्रद्धासुमनं समर्प्य अकथयन् यत्ते अस्माकं परिवारस्य कृते देवतुल्या आसन्। ते न केवलं अस्माकं परिवारस्य अपितु संस्कृतस्य गौरवाः आसन्। तेषां वैदुष्यं वाक्पटुत्वञ्च विदितमेव। तेषां व्याख्यानं श्रोतव्यं न्यायदृशा प्रत्यक्षप्रमाणस्य उपस्थापनं कृतवन्तः। वैशेषिकछात्रत्वाद् अहम् अपि प्रशस्तपादभाष्ये प्रत्यक्षस्य यत् स्वरूपं लभ्यते तस्य उद्घाटनम् अवश्यमेव करोमि। यद्यथा- अक्षम् अक्षं प्रत्यक्षं, अक्षाणि इन्द्रियाणि, आत्मा मनसा संयुज्यते मनः इन्द्रियेण, इन्द्रियम् अर्थेन संयुज्यते । अनेन प्रकारेण प्रत्यक्षस्य व्याख्या समुपलभ्यते। प्रत्यक्षानन्तरं व्यवसायः अनुव्यवसायः प्रचलति। ताः स्वकीये अध्यक्षीयवक्तव्ये आचार्याणाम् उपाध्यायमहोदयानां कार्यशैल्याः भूरि भूरि प्रशंसां अकुर्वन् । ताः अकथयन् यत् उपाध्यायवर्याणां कस्यापि व्याख्यानस्य कृते अयं निर्देशः आसीत्-

‘मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ।’

कार्यक्रमस्यारम्भे समागतान् अतिथीन् विदुषश्च स्वागतं व्याहरद्भिः भारतसमवायस्य समन्वयकैः उत जवाहरलालनेहरू-विश्वविद्यालयस्य संस्कृतप्राच्यविद्याध्यनसंस्थानस्य आचार्यैः प्रो. सन्तोषकुमारशुक्लवर्यैः उक्तं यत् अद्य गुरुवर्याणां शुभाशिषा एव वयं स्वकीये शास्त्राध्ययनाध्यापने प्रवृत्ताः संलग्नाश्च स्मः ।

धन्यवादज्ञापनं कुर्वतीभिः उपाध्यायवर्याणाम् आत्मजाभिः श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रीयसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य व्याकरणविभागस्य आचार्याभिः प्रो. सुजातात्रिपाठिमहोदयाभिः समागतान् विदुषः प्रति वाचिकं धन्यवचनं व्याहृत्य कथितं यत् तस्याः पितृणां शास्त्रसूक्ष्मेक्षिका दृष्टिः, कार्यं प्रति कटिबद्धता अत्यन्तम् अनुकरणीया अस्ति।

कार्यक्रमस्य शुभारम्भः श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पौरोहित्य-विभागस्य आचार्येण प्रो.रामराज-उपाध्यायमहोदयैः कृतैः वैदिकमङ्गलाचरणैः तथा च अस्यैव विश्वविद्यालयस्य वेदविभागीयैः आचार्यैः प्रो. रामानुज-उपाध्यायवर्यैः कृतैः लौकिकमङ्गलाचरणैः सञ्जातः। तथा च समापनं आशुतोषमणित्रिपाठिना कृतेन वैदिकशान्तिपाठेन सञ्जातः।

कार्यक्रमस्य सञ्चालनं श्रीशंकरशिक्षयतनवैदिकशोधसंस्थानस्य शोधाधिकारिणा डॉ.मणिशंकरद्विवेदिना कृतम्। कार्यक्रमेऽस्मिन् देशस्य विविधेभ्यः प्रान्तेभ्यः स्थितेभ्यः विश्वविद्यालयेभ्यः, महाविद्यालयेभ्यः, अन्येभ्यः शैक्षणिकसंस्थानेभ्यश्च शताधिका आचार्याः, शोधच्छात्राः संस्कृतानुरागिणश्च सोत्साहं भागं गृहीतवन्तः।

पाणिनिसंस्कृतविश्वविद्यालये गुरुपूर्णिमामहोत्सवःआयोजितः

वार्तासंयोजकः–डॉ. दिनेशः चौबे

उज्जयिनीस्थस्य महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालये गुरुपूर्णिमायाःअवसरे गुरूपूजनम् एवञ्च गुरुतत्वाधारितं व्याख्यानं सञ्जातम् । कार्यक्रमस्य शुभारम्भः वाग्देव्याः सरस्वत्याः समर्चनेन

दीपदीपनेन च जातः। तदनु सरस्वतीवन्दना, गुरुपादुका स्तोत्रस्य च पाठः छात्रैः कृताः कार्यक्रमे सान्दिपिनिवंश परम्परायाः प्रतिष्ठिताचार्यः श्रीआनंदशङ्करव्यासवर्यः मुख्यातिथिरूपेण उपस्थितः आसीत् । वाचिकं स्वागतं डॉ.शुभम् शर्ममहोदयेन कृतम।विश्वविद्यालयस्य कुलपतिः आचार्यविजयकुमारः सीजी महोदयेन व्यासवर्यस्य सम्माननं कृतम। व्यासवर्येण उक्तं यत् गुरुपदं निर्विकारं निरञ्जनम् अस्ति

अनादिकालात् इयं परम्परा प्रचलिता अस्ति। गुरुः दोषान् दूरी करोति शिष्यस्य अज्ञानं, संशयान च् निवारयति। गुरू महिम्नः सर्वे परिचिताः सन्ति। सभाध्यक्षरूपेण समुपस्थितेन कुलपतिमहोदयेन निगदितं यत् अस्मिन् आधुनिककाले छात्राः गुरून् प्रति तथा भावः न धारयन्ति यथा पूर्वं आसीत् तत्र दोषः अस्माकं शिक्षा प्रणाल्या एव अस्ति। अतः गुरुकुल परम्परया अध्ययनम् आवश्यकम् अस्ति। गुरोः महत्त्वम् अनिवार्यरूपेण पाठनीयमिति। कार्यक्रमे विश्वविद्यालयस्य कुलसचिवः डॉ. दिलीपसोनी, डॉ. तुलसीदास परौहा, डॉ.अखिलेशकुमार द्विवेदी, डॉ. उपेन्द्रभार्गवः, अन्य आचार्याः ,छात्राः च् उपस्थिताः आसन्। अन्तिमे कल्याणमन्त्रेण सभा समाप्ता।

सम्पादकीयम्

सम्मान्याः सुरभारतीसमुपासकाः!

सादरं नमोनमः।

शास्त्रेषु अंधकारम् अपसार्य प्रकाशं प्रति यः नयति सः गुरुः कथ्यते। गुरुः स एव यः अज्ञानं निराकृत्य धर्ममार्गं प्रशस्तीकरोति स भारते बहवः संप्रदायाः तु केवलं गुरुवाण्याः आधारेण विद्यमानाः सन्ति। गुरुः यान् नियमान् बोधितवान्। तेषां नियमानां श्रद्धया पालनं शिष्यस्य परमकर्तव्यम्। गुरोः कार्यं यत् नैतिकी, आध्यात्मिकी, सामाजिकी, राजनैतिका चेत्यासां समस्यानां निवारणम् अपि अस्ति स गुरोः भूमिका भारते केवलम् अध्यात्मधार्मिकतापर्यन्तं सीमिता नास्ति अपितु देशस्य राजनीतिकविपदि आगतायां सत्यां गुरुः राष्ट्रीय उचितपरामर्शं दत्वा उद्धृतवान् अपि। अर्थात् अनादिकालतः गुरुः शिष्यस्य प्रत्येकं क्षेत्रे व्यापकतया समग्रतया मार्गदर्शनं कृतवान्।

अतः सद्गुरोः एतादृशमहिम्नः कारणेन तस्य व्यक्तित्वं मातुः पितुः ईश्वराच्च उपरि वर्तते।

गुरुर्ब्रह्मा ग्रुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुः साक्षात् परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः॥

स्वीयमहत्तायाः कारणेन गुरवे ईश्वरादपि उच्चपदं दत्तम् आसीत्। शास्त्रवाक्ये गुरुः एव ईश्वरस्य विभिन्नरूपेषु ब्रह्मा, विष्णुः, महेश्वरः इत्येतेषु स्वीकृतः वर्तते। गुरुतत्वस्य प्रशंसा सर्वाणि शास्त्राणि अकुर्वन्। ईश्वरस्य अस्तित्वे मतभेदः भवितुमर्हति किंतु गुरवे कश्चन मतभेदः अद्यावधिपर्यन्तं न भवितुमर्हति। गुरुः सर्वैः मन्यते। प्रत्येकं गुरुः अपराय गुरवे आदरः प्रशंसा, पूजा चेत्यादिभिः सहितं पूर्णं सम्मानं दत्तवान् अस्ति। गुरौ देवे च समानतायै कथितं च **'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरुः'** अर्थात् यथा भक्ति देवेषु अस्ति तथैव गुरावपि। सद्गुरुकृपया ईश्वरस्य साक्षात्कारः अपि संभवः स सतगुरुमहिमा अपरंपारः वर्तते स संसारस्य समस्तेभ्यः गुरुभ्यः प्रणमाञ्जलिः।

–सम्पादिका

॥ वेद वाणी ॥

'आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात्।
आ विश्वतो अभि समेत्वर्वाङिन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्धेह्यस्मे-सम्पादिका

नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः।
ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम्॥

वयं त एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोःशत्रोरुत्तर इत्स्याम।
घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः॥'

'O! Lord Indra! May the strength- enhancing might and power of yours come to us from the West, North, South and East. Let the same reach us from all quarters. May You confer upon us radiant wealth.""We enjoy the privilege of wealth associated with valour, along with famed and great means of protection from You. You are the Lord of wealth and prosperity here and hereafter. You may be kind enough to confer upon us the best of prosperity.""O! Widely acclaimed Lord Indra! Through good deeds,worship and friendship with You, we may vanquish both internal and external enemies of ours. May we establish our continuous superiority over them. May we, under Your protection, remain happy with abundant wealth bestowed on us by You."

The Rig Veda 6.19.9/10/13

'स नो बोधि पुरएता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्विदानः।
ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम्॥

'Path-maker and wise Lord Indra! May You be our Guide. Take us through both easy and difficult paths by leading us from the front. Lead Your devotees in accord with tenets of wisdom and along the the right path. See that they reach the intended destinations. With the help of the big, strong and indefatigable steeds of Yours, bring us nourishing food.'

The Rig Veda 6.21.12

संकलन : एस.वासुदेव रावः

षोडश कलानां परिचयः॥

डॉ.दिनेशः चौबे, उज्जयिनी

भगवान श्रीकृष्णस्य विषये वयं जानीमः एव यत् ते षोडश कलाः परिपूर्णसंपूर्णावताराः आसन्। अत्र कलाशब्दस्य तात्पर्यः मनुष्येषु विद्यमानस्य सम्भावनानां अभीव्यक्ते : संबंधविषये अस्ति। भगवान् श्रीकृष्णः याः षोडश कलाः धारयन्ति स्म तासां कलानां संक्षिप्तपरिचय : अत्र क्रमेण प्रस्तूयते। एताः कलाः मानवेषु

न्यूनम् अथवा अधिकरूपेण दृश्यते।

१. श्रीसंपदाकला–

श्रीकलया संपन्नः व्यक्तिः धनाढ्यः भवति। तस्य पार्श्वे लक्ष्म्याः स्थायीवासः भवति।अनया कलया संपन्नव्यक्तिः ऐश्वर्यपूर्णजीवनं यापयति। समस्तान मनोरथान च प्राप्नोति।

२. भूसंपदाकला –

येषु मानवेषु प्राशासनिकं क्षमता भवति एवञ्च वृहद भू-भागस्य आधिपत्यम् अस्ति ते भूकलया संपन्नजनाः भवन्ति।

३. कीर्तिसंपदाकला –

कीर्तिकलया सम्पन्नव्यक्तेः नाम सम्पूर्णं विश्वे आदरेण जनाः उच्चरन्ति। तस्मै जनाः नमस्काराः कुर्वन्ति। सः समाजे परिवर्तनम् आनेतुं कार्यं करोति।

४. वाणीसम्मोहनकला –

वाण्यां सम्मोहनमपि एका कला वर्तते अस्यां कलायां निपुणः व्यक्तिः अतीवप्रभावं जनयति

जनाः तं श्रोतुं उत्सुकाः भवन्ति।

५. लीलाकला–

अस्याः कलायाः नाममस्ति लीलाकला अस्यां कलायां संपन्नः व्यक्तिः अतीव दर्शनीयं भवति। तस्य दर्शनमात्रेण एव आनन्दम् आयाति एवम्भूतः जनः जीवनम् ईश्वरस्य प्रसादरूपेण स्वीकरोति।

६. कांतिकला –

अस्यां कलायां सम्पन्नः व्यक्तिः जनान् आकर्षति यतोहि सः अत्यन्ताकर्षकः भवति।तस्य मुखे कान्तिः भवति अतः पुनः पुनः तं दृष्टुं मनः भवति।

७. विद्याकला–

अस्याः कलायाः नाम विद्या वर्तते। अस्यां कलायां सम्पन्नः व्यक्तिः वेद -वेदाङ्ग सहैव युद्धकौशले संगीतकलायां राजनीतौ, कूटनीतौ च सिद्धहस्तः भवति।

८. विमलाकला –

यस्मिन् मनसि पापः, लोभः

ग्लानित्यादयाः भावाः न भवन्ति। आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति सः अस्यां विमलाकलायां संपन्नः इति मनुते।

९. उत्कर्षिणिशक्तिकला –

अस्यां कलायां संपन्नः व्यक्तिः जनान् स्वनेतृत्वक्षमतया कर्म कर्तुं प्रेरयति तस्मिन् अपूर्व कौशलं दृष्टुं शक्यते सः समाजं रक्षति राष्ट्रं च परिवर्तितुं शक्नोति।

१०. नीर-क्षीरविवेककला –

अस्यां कलायां संपन्नः व्यक्तिः विवेकवान भवति। सः स्वविवेकेन जनानां मनसि निधाय तदनुसारेण कार्यं करोति। सः सद् असद् विवेचने दक्षः भवति।

११. कर्मण्यताकला –

अस्यां कलायां संपन्नः व्यक्तिः कर्मवान् तु भवति एव एवञ्च सः जनान् कर्म कर्तुं प्रेरयति तेषां जीवने परिवर्तनम् आनयति।

१२. योगशक्तिकला –

अस्यां कलायां संपन्नः व्यक्तिः मनः नियन्त्रितुं शक्नोति। सः मनसा आत्मनःअन्तरं दूरीकरोति।

१३. विनयकला –

अस्यां कलायां संपन्नः व्यक्तिः अतीव नम्रः भवति अहंकारः तं न स्पृशति। सः सर्वासु विद्यासु शास्त्रेषु च पारंगतः भूत्वापि विनयशीलः भवति।

१४. सत्य-धारणाकला –

अस्यां कलायां संपन्नः व्यक्तिः सत्यवादी दृढव्रतः भवति सः सत्यं धारयति तस्मिन् सत्यस्य धारण क्षमता प्रबला भवति। सः कदापि सत्यस्य परित्यागः न करोति।

धर्मरक्षार्थं सः कटुसत्यमपि वक्तुं शक्यते।

१५. आधिपत्यकला–

अस्यां कलायां संपन्नः व्यक्तिः जनान् स्वप्रभावेन अधीनं कर्तुं शक्यते। तस्मिन् शासनस्य कौशलं भवति सः कुत्रापि स्वपराक्रमेण अधिपति भवितुं शक्यते।

१६. अनुग्रहक्षमताकला –

अस्यां कलायां संपन्नः व्यक्तिः लोककल्याणकर्ता भवति। सः प्रत्युपकारस्य भावनया लोकस्य मङ्गलाय कार्यं करोति।

धनार्जनाय मनोरञ्जनाय सौन्दर्यवर्धनाय कौशलविकासाय च एताः कलाः अतीतवत् अधुनापि चलन्ति काश्चन अप्रचलिताः जाताः काश्चन उपेक्षिताः काश्चन सर्वकारीयसंरक्षणं प्राप्ताः च सन्ति। नामभेदेन विविधग्रन्थेषु दृश्यन्ते। संख्याभेदेन अपि व्याख्याताः षोडश कलाः ब्राह्मणे उपनिषदि महाभारते अपि उल्लिखिताः सन्ति। अनेकेषु अर्थेषु कलाशब्दः दृश्यते।

तद्यथा – क्रियाविशेषे, संख्याने, अवयवे, शक्तौ, सुखप्रदे मनोरञ्जनसाधने, जीविकासाधने, आकर्षककौशले च प्रायशः दृश्यते।

पाठकानां कृते सूचना

कृपया 'संस्कृत-संवादः' पाक्षिकवार्तापत्रस्य ग्राहकत्वं स्वीकर्तुम् आजीवन सदस्यताशुल्कः- रु. २५००/-, पञ्चवार्षिकशुल्कः रु. ११००/- (संस्थादीनां कृते) द्विवार्षिकशुल्कः रु.४८०/- (व्यक्तीनां कृते) मनिऑर्डरः, चैकः, ड्राफ्टः, इत्यनेन 'संस्कृत-संवाद' इतिनाम्नः सम्पादकीयकार्यालये प्रेषयेयुः। अथवा अस्यां वित्तकोषसंख्यायां (A/C) शुल्कराशिः प्रेषयितुं शक्यते। वित्तकोषविवरणम्

Sanskrit samvad,

Current A/C No. 224902000000142, Indian Overseas Bank, Yamuna Vihar, Delhi-110053 IFC Code- IOBA0002249

फेस्बुक्-प्रेम

-प्रेमानन्दसरकारः

रायाणः यदा पूर्वपठनं स्मरति तदा मनसि दुःखम् अनुभवति। क्व गता तस्य सा पठनकला, केन सम्मार्जिता तस्य ललाटपटलात् सा कला। अधुना, तस्य किं भविष्यति। किं सर्वस्यास्य कारणं तत् फेसबुक् इति वा। बन्धूनां बान्धवीनां च, द्वेषस्य कारणम् इव तद् एव वा । स्मारं स्मारं स्मृतिसकलं स मन्दं मन्दम् एकैकं नाम फेसबुक्-पटले रुणद्धि[1]। अद्यत्वे तस्य सप्तशताधिकानि मित्राणि। कियत्कालं कं कं रोत्स्यति...। मूलध्वंसेन सर्वं समाधानं स्याद् इति विचिन्त्य फेसबुक एव मार्जितवान्।[2] इतः परं कदाचित् तस्य जीवनं सम्यक् चलिष्यति । कः जानाति। अतीतं स्मरति स्म सः..

तदा आधुनिकसमयम् अनुसृत्य रायाणः फेसबुक्-पटले स्वकीयं सामयिकम्र[3] उद्घाटितवान्। कतिपयदिनेभ्यः परं फेसबुक्-पटले तस्य बहूनि मित्राणि अभवन्। मित्रेषु बालकाः बालिकाश्च आसन्। रायाणः यदा दशमश्रेण्याम् आसीत्, तदैव स चिन्तितवान् यत् दशमश्रेण्याः परीक्षायाः अनन्तरं स फेसबुक्-पटले तस्य सामयिकं करिष्यति। परन्तु यदा स आचार्यकक्षायां पठति तदा तत् फेसबुक् एव तस्य समीपे द्वेषस्य कारणम् इव प्रतिभाति प्रतिमुहूर्तम्।

रायाणः एकः दरिद्रः बालक आसीत्। स शैशवात् कदापि गृहं परित्यज्य न स्थितवान्। ग्रामे सर्वे तस्मिन् स्निह्यन्ति, तेन सह त्रयः बान्धवा अपि आसन्। ये सर्वदा तेन सह विद्यालयगमनसमये भ्रमणसमये आसन। किन्तु उच्यते यत्- चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपतिः। रायाणः द्वादशश्रेण्यां परीक्षां लिखितवान्, एवञ्च शास्त्रिकक्षायां प्रवेशनिमित्तं पुनरपि प्रवेश-परीक्षां लिखितवान। तदा तेन सह तस्य बान्धवाः न आसन्। स चिन्तितवान् यत् नूतनस्थानं गत्वा तस्य बान्धवाः कथं भविष्यन्तीति। स गृहं परित्यज्य कदापि न स्थितवान्। तस्मात् कारणात् रायाणस्य पितरौ अपि चिन्ताकुलौ आस्ताम्। परन्तु यदा रायाणः कलिकातां गतवान्, एवञ्च विद्यालये पठनम् आरब्धवान्, तदा तत्र तथैव तस्य बहूनि मित्राणि अभवन्। तस्य तदा तादृशं दुःखं नासीत्, यथा प्रथमं गृहपरित्यागसमये आसीत्। उच्यते किल यत् - मनुष्याः समयं स्थानं च अनुसृत्य सर्वं कर्तुं शक्नुवन्ति, तथैव रायाणोऽपि नूतने स्थाने तस्य नूतनं जीवनम् आरब्धवान्।

रायाणः यदा ग्रामे आसीत् तदा तस्य जीवनम् आनन्दपूर्णं नासीत्। स शैशवाद एव पित्रा सह क्षेत्रं गत्वा कार्यं कृतवान्। कार्यानन्तरं स गृहम् आगत्य विद्यालय गच्छति। परीक्षासमयेऽपि स क्षेत्र गच्छति, तदनन्तरं पठति। एवम् एव गतवान् रायाणस्य जीवनम् अधुनाऽपि यदा रायाणः अवसरसमये गृहं गच्छति तदा गृहं गत्वा स क्षेत्रस्य कार्य करोति एवम पितुः साहाय्यं करोति तस्मिन् ग्रामस्य सर्वे जनाः निह्यन्ति । तस्योपरि परिवारस्य महत्त्वपूर्णः भारः अस्ति। स सर्वदा चिन्तयति यत् कदा स परिवारस्य कष्टं दूरं करिष्यति कदा स पित्रोः आनन्द द्रक्ष्यति। तदर्थं स यदा कलिकाताम् आगच्छति तदा अतियत्नेन पठति एवञ्च यदा ग्रामं गच्छति तदा पित्रा सह कार्य करोति पितुः साहाय्यं च करोति एवम् एवं

चलति रायाणस्य जीवनम् । रायाणः शास्त्रिकक्षायां छात्रेषु प्रथमं स्थानं प्राप्तवान्। तदर्थं स आनन्दितः आसीत् । तस्य लक्ष्यम् आसीत् यत् स उत्तमे विश्वविद्यालये एम्-ए-कक्षानिमित्तं परीक्षां दास्यति एव पठिष्यति। स परीक्षाम् अपि लिखितवान् तन्निमित्तम् । परीक्षायाः फलं यदा आगतं, तत्रापि स प्रथमं स्थान प्राप्तवान।

तदा रायाणस्य एकया बालिकया सह फेसबुक्-पटले परिचयः अभवत् । अनन्तरं स तथा बालिकया सह प्रतिदिन वार्तालाप करोति सा अपि प्रतिदिनं तेन सह वार्तालाप कर्तुम् इच्छति। अनन्तरं तयोर्मध्ये जङ्गमदूरवाण्याः अङ्कस्य विनिमयः अभवत्। यदा रथयात्राया उत्सवः आसीत, तदा प्रथमवारं रायाणः तया बालिकया सह जङ्गमदूरवाण्या वार्तालापं कृतवान्। अनन्तरं रायाणस्य परिवारे कः कः अस्ति, तस्याः परिवारेऽपि कः अस्ति एतद्विषये वार्तालापः अभवत्। मासानन्तरं तयोर्मध्ये प्रेमभावः जातः। रायाणः तथा सह वार्ताम् अकृत्वा स्थातुं न शक्नोति। भोजनसमये भ्रमणसमये सर्वदा तयोर्मध्ये वार्ता चलति। विश्वविद्यालये कक्षायाम् अपि वार्ता चलति। रात्रौ एकवादनपर्यन्तं वार्ता चलति। रायाणस्य तस्याः च द्वयोरपि परिवारे जानन्ति यत् तयोर्मध्ये रात्रौ वार्ता चलति। यदि एकस्यापि शरीर रोगग्रस्तं भवति, तर्हि अपरः चिन्तितः भवति तन्निमित्तम्।

कतिपयेभ्यः दिनेभ्यः परं रायाणस्य तस्यां प्रेमभाव उदितः परन्तु स तो वक्तुं न पारयति यत् स तस्यां ह्यति तयोर्मध्ये कोलाहलोऽपि भवति, परन्तु किञ्चित् समयानन्तरं तस्यापि समाधानं भवति द्वावपि वार्तालापम् अकृत्वा स्थातुं न पारयतः । एकदा रायाणः चिन्तितवान् स तां वदिष्यति यत्- स तस्यां स्निह्यति इति, उक्तम् एव तेन । यदा तस्याः जन्मदिवसः आसीत्, तदा रायाणः ताम् उक्तवान् यत् स तस्यां स्निह्यतीति । परन्तु तदा सा किम् अपि न उक्तवती । कतिपयेभ्यः दिनेभ्यः परं सा अपि उक्तवती यत् सा रायाणे खिद्यतीति । यस्मिन् दिने सा उक्तवती तस्मिन् दिने तयोर्मध्ये रात्री त्रिवादनपर्यन्तं वार्तालापः जातः। तदा सा उक्तवती- सारायाणं त्यक्त्वा जीवितुं न पारविष्यतीति द्वावपि आनन्दितौ आस्ताम् परन्तु उच्यते सुखात् परम् आगच्छति दुःखम् इति । तयोर्मध्ये कलहो जातः । सा उक्तवती सा तस्मिन् न स्निह्यति, यतो हि सा कुतश्चिद् ज्ञातवती यत् रायाणः पूर्वम् अन्यबालिकायां स्निह्यति स्म । तन्निमित्तं तयोर्मध्ये कोलाहलः जातः । रायाणः तां उक्तवान् यत् स पूर्व कस्याधित्ह्यति स्म, परन्तु तो कदापि तथा न उक्तवान। कारणं सा बालिका समीचीना न आसीत्।

एकदा रायाणः तां द्रष्टुं विश्वविद्यालयात् रेलयानेन गतवान् परन्तु तस्मिन् दिने रेलयानं समये न आगतम। तदर्थं विलम्बः जातः । रायाणस्य गमनसमये सारायाणस्य प्रतीक्षां कुर्वती आसीत्। सा पुनः पुनः पृच्छति यत् किमर्थं तस्य विलम्बः भवति आगमने कारणं सा अपि चिन्तितवती आसीत्, कारणं तस्याः गृहात् पृच्छति यत् गृहागमने तस्याः किमर्थं विलम्बः भवति । अनन्तरं तयोः दर्शन जातम् । रायाणः तया सह गृहपर्यन्तं गतवान् परन्तु गृहं न गतवान। अनन्तरं वारद्वयं स तस्याः गृहं गतवान। स तया सह भगवन्तम् अपि दृष्टवान। सा रायाणस्य प्रियं भोजनम् अपि दत्तवती । रायाणः तस्याः गृहे गत्वा ताम् उक्तवान् यत्-स तस्यां त्रिद्यतीति।

परन्तु पूर्वकोलाहलनिमित्तं सा किम् अपि न उक्तवती । तयोर्मध्ये सर्वविधः वार्तालाप भवति। एकदा तस्याः भगिनी तस्याः जङ्गमदूरवाणीतः तयोर्वार्तालाप रएवती एव गृहे उक्तवती तदर्थं तया सह गृहे कोलाहल जातः एकदा सा उक्तवती यत् तया सह वार्तालापं न कुर्यात्, अपि च तां विस्मरेत्। परन्तु रायाणः जानाति यत् स कदापि तां विस्मर्तु न पारविष्यति। तत् उक्तवान् ताम्, परन्तु सा किमपि न उक्तवती । तयोर्मध्ये अधुना वार्तालापः न भवति पूर्वसदृशम। परन्तु मध्ये मध्ये सा तं जङ्गमदूरवाणीमध्ये वार्ता प्रेरयति कथम् अस्तीति । रायाणोऽपि तथैव प्रेरयति परन्तु रायाणः न जानाति यत् सा तस्मिन् सिद्यति न वेति परन्तु रायाणः तस्यां समानतया स्निह्यति ।

रायाणः पूर्वं न पठति स्म। अधुना, तस्य भविष्यं कीदृशं स्याद् इति अपि न जानाति। तदर्थं फेसबुक् द्वेषस्य कारणम् इव प्रतिभाति प्रतिमुहूर्तम्। तदर्थं स फेसबुक्-पटले स्वस्य सामयिकं मार्जितवान्। स सर्वदा चिन्तयति एकदा पुनरपि सा आगच्छति चेत् तस्य जीवने सर्वं समीचीनं चलिष्यति। कारणम् उच्यते यत्, दुःखात् परम् आगच्छति सुखम् इति। अधुना रायाणस्य पठने मनः न लगति, स सर्वदा तस्याः कथायाः चिन्तां करोति। न जाने किं चिन्तयन् अधुनापि रायाणः सायन्तिकायाः प्रतीक्षां कुर्वन्नस्ति।

मुग्धः गोपालः श्यामुः

-हर्षदेवमाधवः

सीतापुरग्रामे गुजरातदेशे एकः गोपालः आसीत्। तस्य नाम श्यामः आसीत, किन्तु गुर्जरे श्यामं सर्वे जनाः 'श्यामुः' इति कथयन्ति । अतः तस्य नाम श्यामुः इति प्रसिद्धम् अभवत्। तस्य समीपे दश गावः आसन। श्यामुः प्रतिदिनं गावः ग्रामाद् बहिः अनयत। तत्र ग्रामस्य सीम्नि एकं विशालं शाद्वलं क्षेत्रम् आसीत्। श्यामुः तत्र स्वगावः चारयति स्म। सः गावः चारयन् वंशिवादनं कुर्वन् वृक्षशाखायां न्यषीदत् । सायंकाले सः गोभिः सह गृहं प्रति प्रस्थानम् अकरोत् । सः मध्याह्ने वृक्षस्य छायायां भोजनं कृत्वा अस्वपत। इत्थं तस्य जीवनचक्रं चलति स्म। अथ किम्! प्रातः काले सायंकाले च सः गवां दुग्धस्य विक्रयं कृतवान्। श्यामुना सह तस्य विधवा माता न्यवसत्। गृहं तु पुराणं जीर्णं किन्तु श्यामुः मात्रा सह आनन्देन वसति स्म।

एकदा वनात् गोचरस्य क्षेत्रम् एका नवा गोः आगच्छत्। सा अपि मार्गे एव श्यामोः धेनुभिः सह गोचरम् आगच्छत्। मार्गार्धे सायंकाले सा गोः वनं प्रति निरगच्छत्। इत्थं प्रतिदिनं नूतना गोः मार्गार्धे आगच्छत् अपि च श्यामुः तस्यै अपि जलम् अददात् । सः तां धेनुं स्वस्य गोभिः सह अरक्षत् । श्यामुः तथा गवा परिचितः अभवत, यत् सः तस्यै गौरी इति अभिधानम् अददात। गौरी प्रतिदिनं बनात् आगच्छत। पुनः सायंकाले वनम् अगच्छत्। एवम् एकः संवत्सरः व्यतीतः ।

श्यामुः स्वगोभिः सह प्रतिदिनं वार्तालापं करोति स्म। तथैव गौर्या सह आलपति स्म। श्यामुः एकदा गौरीम् अवदत्, श्गौरी! कः तव स्वामी वा? स्वामिनी वा ? अहम् एकस्मात् संवत्सरात् यावत् तव रक्षणं करोमि। प्रतिदिनं त्वां नयामि आनयामि च। किं तव स्वामी मह्यं किञ्चित् वेतनं दास्यति वा? गौरी सर्वम् अवागच्छत्। सा स्वशिरः अघूर्णयत्। अपि च श्यामोः कथनस्य स्वीकारम् अकरोत्।

प्रतिदिनं गौरी स्वयम् एव वनं गच्छति स्म । किन्तु अपरेद्युः सायंकाले गौरी मार्गस्य अर्धे अतिष्ठत् । श्यामुः तां प्रतिदिनं गच्छन्तीं व्यलोकयत् । अतः सः विस्मितः अभवत। श्यामुः अवदत्, 'गौरि! अयं ते मार्गः, गृहं गच्छ ।' किन्तु गौरी निचला अतिष्ठत् । सा किञ्चित् कथयितुम् ऐच्छत्। श्यामुः तां वीक्ष्य अजानात् । सः अवदत् 'गौरि ! त्वम् इच्छसि यत् अहम् अपि त्वया सह आगच्छानि? इति । किं मम प्रार्थनां तव स्वामिनी अशृणोत् । अहं त्वया सह आगच्छामि । श्यामोः गावः परिचिताः आसन। अतः श्यामुः ताः गृहस्य मार्गं प्रति व्यसृजत्।

गौरी अग्रे अग्रे चलति स्म। ग्रामात् बहिः निविडम् अरण्यम् आसीत्। अरण्ये दूरे एका शिखरिणी दृश्यते स्म । तस्य दीपतेजोभिः एकः महालयः अद्योतत। गौरी शनैः शनैः शिखरिणीं प्रति अगच्छत। अन्धकारे श्यामुः गौर्याः पृच्छम् अवलम्ब्य ताम् अन्वसरत् । शिखरिण्यां विशालः महालयः आसीत्। गौरी महालयस्य द्वारस्य समीपे आगत्य अतिष्ठत्। तदा महालयात् एका अतीव स्वरूपवती षोडशी कन्या बहिः आगच्छत्। सा श्यामुं दृष्ट्वा व्यहसत्। श्यामुः प्रणामम् अकरोत। सा कन्या अब्रवीत्, 'वत्स! आगच्छ । त्वं मम गोः रक्षणं करोषि, चारयसि, पालयसि । अतः अहं प्रसन्ना। अहं तुभ्यं पारितोषिकं ददामि किन्तु मम भवनस्य अन्तः आगच्छ ।' श्यामुः अवदत्, 'हे स्वामिनि ! त्वं तु धनिका, अहं निर्धनः, अहं मलिनः । मम रजोभिः महालयः धूसरितः भविष्यति। अतः अहं बहिः एव तिष्ठामि । त्वं यत् किञ्चित् दातुम् इच्छसि तत् देहि । सा कन्या मन्दं मन्दम् अहसत्। सा हस्ततलध्वनिम् अकरोत् भवनात् अष्टदास्यः वहिः आगच्छन। सा कन्या अवदत् 'अयं मम अतिथिः, तस्मै दुग्धं देहि श्यामुः दुग्धम् अपिवत् । अस्य दुग्धस्य स्वादः अमृतेन सदृशः आसीत्। श्यामुः एतावतः कालात् कदापि ईदृशं दुग्ध न अपिबत्। ततः सा कन्या इङ्गितम् अकरोत्। एका दासी महालयं गत्वा एकप्रस्थं व्रीहिम् आनयत्। सा कन्या अवदत् श्वत्स! इदं ते पारिश्रमिकम्। श्यामुः स्वस्य उपवस्त्रे व्रीहिधान्यम् अवघ्नात् किन्तु सः अजानात् यत् तस्य वस्त्रं जीर्ण-शीर्णं नैकैः छिद्रैः युक्तम् अस्ति' इति । यदा श्यामुः गृहम् आगच्छत् तदा व्रीहीणाम् अर्धभागः मार्गे एवं न्यपतत। सः मनसि उदासीनः अपि अभवत् यत् धनिका कन्या केवलम् एकप्रस्थ बीहिम् अददात् इति। सः शेषान् व्रीहिकणान् मात्रे अददात् । तस्य माता धान्यभाण्डे तान् व्रीहिकणान् न्यक्षिपत् । धान्यभाण्डे प्रस्थत्रयं व्रीहिधान्यम् आसीत्।

अपरेद्युः तस्य माता श्यामोः कृते भोजनं पक्तुम् अगच्छत् । तदा धान्यभाण्डात् प्रकाशः निर्गच्छति स्म। माता कुतूहलेन धान्यभाण्डम् उद्घाटयत्। सा विस्मयेन चीत्कारम् अकरोत। तत्र सर्वे व्रीहिकणाः सुवर्णकणाः अभवन्। सा श्यामुम् आह्वयत्, 'अरे पुत्रक! त्वं गतसायम् किम् आनयः? अत्र तु सर्वं सुवर्णं वर्तते। अस्माकं व्रीहयः अपि सुवर्णकणाः जाताः । किम् इदं सर्वम्?

श्यामुः पात्रे सुवर्णस्य वीहीन् दृष्ट्वा विस्मितः अभवत् । सः सर्वं वृत्तान्तं मात्रे न्यवेदयत्। माता अपि चमत्कारं दृष्ट्वा विस्मिता अभवत्।

शेषभागःषष्ठमपुटे

भवाष्टकम्

सृष्टिस्थितिविनाशानां कर्त्रादित्वेन संस्थितम्।
सत्त्वरजस्तमोरूपं भवं भजे भवं भजे।१।

जगत्कालं जगत्पालं जगल्लयं जगन्मयम्।
जगन्नाथं जगत्पाथं भवं भजे भवं भजे।२।

जगत्त्राणं जगत्प्राणं जगद्गतिं जगत्पतिम्।
जगद्धेतुं जगत्सेतुं भवं भजे भवं भजे।३।

जगच्छ्रेष्ठं जगत्प्रेष्ठं जगद्वहं जगद्ग्रहम्।
तदादिं तदनादिञ्च भवं भजे भवं भजे।४।

जगत्कारं जगत्सारं जगद्धुतं जगन्नुतम्।
जगत्पारं जगद्वारं भवं भजे भवं भजे।५।

कालकालं महाकालं महाभटं महान्नटम्।
जगदीशं गवीशं च भवं भजे भवं भजे।६।

जगद्वासं सुवासं च जगत्तनुं जगद्धनुम्।
जगच्छ्रेयो जगत्प्रेयो भवं भजे भवं भजे।७।

स्वर्गापवर्गहेतुर्वै भव एव न संशय:।
संपठन्नष्टकं दिव्यं विन्दते ना गतिं पराम्।८।

- हरिदत्तशर्मा
सहायक आचार्य: संस्कृतविभाग:
देवनागरीमहाविद्यालय:, गुलावठी
बुलन्दशहरम् उत्तरप्रदेश:

बाहुडान्ता त्रियात्रैषा रथयात्रा महीयते

प्रो. बनमाली बिश्वाल:

दैवीं लीलामपूर्वान्तां लोकेषु विरलां त्रिषु।
देवा लालायिता द्रष्टुं यात्रा-त्रय-समन्विताम्।।
स्नानयात्रा-समारम्भा घोषयात्रा-सुमध्यमा।
बाहुडान्ता त्रियात्रैषा रथयात्रा महीयते।।
रथस्थं रथयात्रायां रथिनं यश्च पश्यति।
पूर्यन्ते रथवेगेन तस्य मनोरथास्समे।।
रथे स्थित्वा जगन्नाथ: स्वस्य रथं न पश्यति।
रथमाकर्षतो भक्तान् सानन्दमवलोकति।।
रथं विना जगन्नाथ: पदमेकं न गच्छति।
भक्तस्कन्धान् समारुह्य रथमारोहति मुदा।।
रथमारोहयत्यादौ भ्रातरं भगिनीं पुन:।
ततो लीलामयो लीलां कृत्वोपविशति स्वयम्।।
अग्रजं बलभद्रञ्च करोत्यग्रे च सर्वदा।
महत्त्वमपि यात्रायां भगिन्या: पत्न्यपेक्षया।।
उपदिश्यते लोकेऽत्र यात्राव्याजेन कुत्रचित्।
जायाकोपञ्च यात्रान्ते सहते जगदीश्वर:।।
हेराख्यायाञ्च पञ्चम्यां लक्ष्मी कोपमुपाश्रिता।
रथं सा नन्दिघोषञ्च क्षतिं प्रापयति भृशम्।।
पुरुषस्याधिपत्याय नूनमाह्वानमेव तत्।
अत्रापि लोकशिक्षा स्याद्रथयात्रा-प्रसङ्गत:।।
निराधारस्तु नास्त्यत्र लक्ष्मीकोपश्च सर्वथा।
जानीयाज्जगन्नाथस्तु कारणं तत्र यद्भवेत्।।
स्वरथे च जगन्नाथ: लक्ष्म्यै स्थानं प्रकल्पयेत्।
अथ रथोऽत्र भिन्नोऽपि लक्ष्म्या: कृते च सम्भवेत्।।

लोकगीतम्

शिव हे वससि कथं कैलासे भूमावायाहि भवने
निद्रा कथं भवेन्मिहिकायां तल्पे शयनं कुरु सदने।।

-डॉ. निरंजन मिश्र

झरझरगंगा झरति जटायां भाले नृत्यति चन्द्र:
कथं भविष्यसि न त्वं सततं विश्वहिताय ह्यतन्द्र:।
त्यक्त्वा ते कैलाशे शान्त्या निद्रां भज भवने
शिव हे....।।।

दिगम्बरस्त्वं भ्रमसि जनेष्वपवादो भवति धरायां
बृषभविहारी पन्नगधारी विदितो भवसि कथायाम्
धृत्वा विमलनवलपरिधानं विचर मनोभवने
शिव हे.........।।

हिमपतिपुत्री मृदुलवल्लरी स्थास्यति कथं शिलायां
नवलकमलिनी सघनदामिनी स्थास्यति किं मिहिकायां
नवबध्वा हृदयं परिचिन्तय अवतर मद्भवने
शिव हे........।।

सरसरसाले दोला लग्ना हृदयानन्दकरी
दोलादोलनकर्मणि प्रवहति परमान्दझरी
पार्वत्या सह दोलालीलानन्दं भज भवने।
शिव हे..........।।

तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थित-कालिदासान्

डा. प्रशस्यमित्र शास्त्री

भाषाविवादम् अतिवर्ध्य च जातिवादम्,
ये प्रान्तवाद- लघु-शंकुलया महान्तम्।
छिन्नं विधातुमिह राष्ट्रतरुं सचेष्टा:,
तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थित-कालिदासान् ।।१।।
ये सम्प्रदाय-परिपोषित-नित्य-निन्द्यम्,
आतङ्कवादमपि नैव विलोकयन्ते ।
तुष्ट्यर्थमेव निरता इह चाऽल्पसंख्यान्,
तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थितकालिदासान्।।२।।
कश्मीर- पण्डित-जनान् न हि चिन्तयन्ते,
लेहस्थ-बौद्ध-जनतां न विचारयन्ते ।
किं चाऽल्पसंख्यक पदेन न ते गृहीता:,
पृच्छामि तांस्तु विटप-स्थित-कालिदासान् ।।३।।
दायित्व-बोध-विरतान् निज-लाभ-लग्नान्,
विस्मृत्य राष्ट्रहितम् आत्मदलेषु मग्नान्।
कालाऽर्थसञ्चय-परान् नव-नेतृरूपान्,
तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थित-कालिदासान् ।।४।।
येषां कृते तु परिवार-जनस्य चिन्ता,
स्याद् राजनीति-गगने "ल(र)घु वंश" कृत्यम्।
निर्वाचनेषु विहरन्ति च 'मेघदूते',
तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थित-कालिदासान्।।५।।
वाग्देवता-सदयताऽधिगताऽवबोधम्,
सत्काव्य-नाटक-सुगीतिकृतम् मनोज्ञम्।
विद्योत्तमाऽऽवृतकपाटम् अपाटयन्तम्,
वन्दे महाकविवरं भुवि कालिदासम्।।६।।

।।जयतु शिव: श्रावणे।।

अयि शिव नास्मि तथा जगतो जनता खलु चिन्तयतीह यथा
विधिविहितामलसृष्टिविधानकलापि सदा रुचिरा न यथा।
समयगते: परिणामवशादिह परिणतिरस्ति न कस्य कदा
तव पदपंकजकोषगतामृतसंग्रहणे निरतो+स्मि सदा।।1

विचलति गच्छति धावति नृत्यति वांछति को न विभो जलजां
विलपति रोदिति गर्जति वर्षति शोषयतीह न को जनताम्।
बहुजनसम्मतरीतिविधानरतौ निरतो नहि को+त्र कदा
तव पदपंकज.............।।2

हृदयगतेरवलोकनमत्र न कर्तुमिहेच्छति कश्चिदपि
वचनबलान्नहि चित्तनिदर्शनमत्र करिष्यति कश्चिदपि।
मम हृदये किमिहास्ति जनस्य विबोधनमत्र विहाय सदा
तव पदपंकज..................।।3

तव कृपयैव समस्तजगच्चलतीति वच: श्रवणे भरितं
तव चरणं मणिमौक्तिकमाल्यमिहावहतीह सदा हृदयम्।
नयनयुगे तव मुर्तिरियं वसतीति भवेत्कथमन्यकथा
तव पदपंकज.....................।।4

मम हृदयस्य विकर्तनमेव करिष्यति चेज्जगतो+त्र शिवं
मम नयनाश्रुजलेन हसिष्यति कंचिदपीह हि चेज्जलजम्।
तदपि तवैव पदं विनिधाय हसिष्यति मद्धृदयं तु सदा
तव पदपंकज...........।।5

कौटुम्बिक:

(मुखिया)

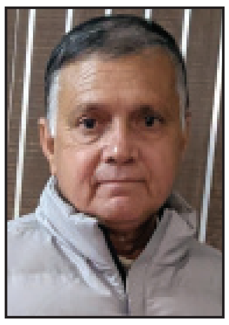

-मार्कण्डेयो रवीन्द्र:

उमापते: महेशस्य
विचित्रं हि कुटुम्बकम्।
अन्नपूर्णा गृहे नित्यं
तथापि भिक्षुक: शिव:।।(1)
कार्तिकेय: सदा युद्धे
त्रिदशानां चमूपति:।
लम्बोदरो गणाध्यक्ष:
शान्तिप्रियो हि सर्वदा।।(2)
वाहनं कार्तिकेयस्य
मयूरो भोगिनो रिपु:।
मूषको धूम्रकेतोश्च
गिरिजायास्तु केसरी।।(3)
शिवस्य वाहनं नन्दी
शितिकण्ठस्य शूलिन:।
विभूषणमहि: कण्ठे
सर्वेऽरय: परस्परम्।।(4)
संरक्षणे गिरीशस्य
हार्दं शान्ति: सुखं गृहे।
एवमेव गृहे लोके
मुण्डे मुण्डे पृथग्मति:।।(5)
तथा च भारते देशे
नाना --मतावलम्बिन:।
निवसन्ति यथा स्थाणो:
परिवासे कुटुम्बिन:।।(6)
पादपानां महारण्ये
पृथक् पृथक् प्रजातय:।
नाना --वर्णीयपुष्पाणि
तदैवोद्यानकं खलु।।(7)
कौटुम्बिकस्य कर्तव्यं
नेतु: महीक्षितस्तथा।
उत्तममाश्रितेभ्यश्च
स्वस्यार्थे कठिनं श्रमम्।।(8)
पशुपते: विषं कण्ठे
त्रिदशानां मुखे सुधा।
शेषे शेते स्वयं विष्णु:
शिवश्शेते शिलोच्चये।।(9)
तद्विषं कटुता वापि
हृदये नैव शोभते।
नोचितं वमनं तस्य
नीलकण्ठ: सुशोभते।।(10)

पंचमपुटस्य शेषभाग:

मुग्ध: गोपाल: श्यामु:

प्रात:काले श्यामु: स्वमित्रं गणेशम् अवदत्, 'अहं वनप्रदेशे एकं भव्यं महालयं गतदिने अगच्छम्।' गणेश: उच्चौ: विहस्य अवदत् किं त्वम् उन्मत्त: जात:? वनं तु निर्जन वर्तते। तत्र न क: अपि वसति। श्यामु: अवदत्, न हि मित्र, अहं सत्यं कथयामि। अहं सत्यम् एव महालयम् अगच्छम्। तत्र एका धनिका कन्या निवसति । तस्या: महालय: विशाल:। तत्र अनेका: दास्य: सन्ति। गणेश: अवदत्, अथ सायंकाले आवां महालयं द्रष्टुं गमिष्याव:।

सहसा श्यामु: अवदत् मित्र अद्य धनिककन्याया: गो: न आगता गणेश: अवदत् कदाचित् सा गौ: वने एव भवेत्। सायंकाले गवां वृन्दं गृहं प्रति प्रेष्य तौ द्वौ वनम् अगच्छताम्।

तस्मिन् दिने शिखरिण्यां दीपप्रकाश: न दृश्यते स्म। परित: तिमिर: आसीत्। श्यामु: अपश्यत् यत्, भव्य: महालय: अपि न दृश्यते स्म। महालयस्य स्थाने एकं जीर्ण-शीर्णं शिवमन्दिरम् आसीत् । शिवलिङ्गस्य पृष्ठे भगवत्या: पुरातनी प्रतिमा आसीत्।

श्यामु: चीत्कारं कृत्वा अवदत् गणेश! इयम् एव सा कन्या अहं तस्या: एव धेनुम् अचारयम्। गणेश: उच्चौ: विहस्य अवदत्, प्रमत्तक, इयं माता पार्वती वर्तते। त्वया स्वप्न: दृष्ट: स्यात्। श्यामु: स्वस्य अनुभवं कथं कथयेत्। तो वनात् प्रतिनिवृत्तौ श्यामु: सर्वं वृत्तान्तं मार्गे न्यवेदयत्।

माता तस्य कपोले हस्ततलं प्रसार्य अवदत् पुत्रक! त्वया यत् अनुभूतं तत् सत्यम् त्वं दयालु: परोपकारी च। अत: एव मात्रा कृपा कृता सा दर्शनम् अददात्। सा आवयो: कृपाम् अकरोत्। अधुना सुवर्णस्य व्रीहीणां प्रसादं प्रतिवेशिभ्य: दास्याव: । ते अपि मातु: कृपां लभेरन् ।

अम्बा सर्वेभ्य: पञ्चधान्यकणान् प्रतिगृहं दातुम् अददात्। शेषान् व्रीहिकणान् विकीय श्यामु: धनम् अलभत। श्यामो: विवाह: अभवत्। स: एकप्रस्थेन सुवर्णस्य श्रीहिधान्येन शिखरिण्यां शिवालयस्य निर्माणम् अकरोत्। अधुना श्यामु: गाव: चारयति । प्रतिदिन शिवालय दर्शनार्थं गच्छति।

शब्दाभिव्यक्तौ शाब्दिकानां सिद्धान्तः

–जगन्नाथ शास्त्री “मठ”

तत्रभवतां विद्वद्वरेण्यानां, बहुसंस्थाभिः समादृतानां, सातत्येन अविश्रान्तपरिश्रमेण च संस्कृत भाषायाः सेवायां मनसा, वाचा, कर्मणा च संलग्नानां “डॉ. सुधीकान्त भारद्वाजष महोदयानाम् अमृतमहोत्सवस्य पावनवेलायां तेषाम् आयुरारोग्यमनस्तोषेभ्यः कृते ईश्वरं प्रार्थयता मया

अभिनंदनग्रन्थार्थम् अयमालेखः प्रस्तूयते ।

अथ यत्र प्राणशक्तिः ज्ञानशक्तिश्च व्याप्रियेते; सा वाक् इति उच्यते। अर्थात् उक्तशक्तिद्वयाभ्यां विना न वर्णोच्चारणम्। वर्णोच्चारणे का प्रक्रिया? इति जिज्ञासायां पाणिनीयशिक्षायां स्पष्टनिर्देशो उपलते । तद्यथा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ।। स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः।। इति। अस्य अयमर्थः यत् आत्मा अन्तःकरणम्; बुद्ध्या स्ववृत्या, संस्काररूपेण स्थितान्पदार्थान् समेत्य अर्थात् विवक्षितान् अर्थान् बुद्धिविषयीकृत्य विवक्षया तद्बोधनेच्छया मनः प्रेरयति। तच्च अन्तःकरण प्रेरितं मनः कायाग्निम् = जठराग्निम् आहन्ति । स जठराग्निः मूलाधारस्तं पवनं प्रेरयति । शब्दनिष्पादनार्थं उद्गमयति । ततः स हृदयादिदेशान् अतिक्रामन् मुखम् आपद्य वक्तृप्रयत्नानुसारं तत्तत्स्थानेषु अभिघातेन वर्णान् जनयते। वक्त्रा : वायुः वर्णरूपध्वनौ परिवर्तते इति भावः । एतेन वर्णाभिव्यक्तौ प्राणशक्तेः ज्ञानशक्तेश्च योगदानं, वायोश्च वर्णनिष्पादकत्वं स्पष्टमेव ।

अत्र वर्णाभिव्यक्तेः पूर्वं शरीरे का प्रक्रिया भवति ? इति बोधितम् । अर्थात् हृदयदेशतः मुखपर्यन्तं वायोः मुखात् बहिर्निगमनपर्यन्त वाङ्मार्गे कीदृशी प्रक्रिया जायते? इति वाग्यन्त्रनिरूपणावसरे विशदीकृतम्। तत्र तैत्तरीयप्रातिशाखीयनिवर्चनानुसारं वायोः स्थानस्य स्पर्शः तत्र जिह्वाकरणं भवति इति प्राक् निरूपितमेव। अथ अत्रेदं बोध्यं यत् मारुतः स्थानाभिघातेन अपूर्वान् गुणरूपान् द्रव्यरूपान् वा शब्दान् उत्पादयति इत्येका व्याख्या अर्थात् वर्णोत्पत्तौ वायोः निमित्तकारणत्वम् अत्र वैशेषिकमतं जैनमतञ्च समायाति ।

तथाहि वैशेषिकमते शब्दो गुण एव। स च आकाशवृत्तिः क्षणिकश्च । क्षणिक इत्यस्य अयमर्थः । यथा रूपादयो गुणाः आश्रयनाशात् विलक्षणतेजः संयोगरूपपाकाद्वा पूर्वं न नश्यन्ति । किन्तु किञ्चित्कालपर्यन्तं स्थिरा एव तिष्ठन्ति । शब्दस्तु न तथा अयं हि आद्यक्षणे उत्पद्यते; द्वितीयक्षणे

तिष्ठति; तृतीयक्षणे च विनश्यति । स च विनश्यन् शब्दः स्वनाशक्षणे एव स्वजातीयमेव शब्दान्तरम् उत्पादयति। तत्रैव सोऽपि शब्दः शब्दान्तरम्, एवं रीत्या आकाशमण्डले शब्दानां परम्परा प्रचलति । वक्त्रा उच्चारितः शब्दः विनश्यति श्रोता यच्च श्रृणोति स तरङ्गयितरणनात्मकध्वनिः परम्पया आनीतः

अतः दूरं गतस्य श्रवणं दुष्करम्। अयमेव वीचीतरङ्गन्यायः कथ्यते। यथा जले ताडनेन वीचिः उत्पद्यते; सा च वीचिः अन्यां उत्पादयति । इतिरीत्या अति दूरपर्यन्तं वीचिपरम्परा प्रचलति । एवम् आद्या वीचिः अन्याम् उत्पद्य विनश्यति। तद्गत् शब्दानां तराः परम्परया दूरदेशं गच्छति इति भावः । इयमेव

शब्दक्षणिकता इति ।

अयञ्च शब्दः त्रिविधः (1) संयोगजः (2) विभागजः (3) शब्दजश्चेति। यत्र पात्रद्वयस्य अभिघाते यः शब्द उत्पन्नः सः संयोगजः। यथा भेरीदण्डयोः, करतलयोः ध्वनिः इत्यादौ । यत्र द्वयोर्विभाजनेन यः शब्द उत्पद्यते सः विभागजः। यथा वंशस्य, काष्ठस्य विभाजनन चट्चट् इति शब्दः उत्पाद्यते। सः विभागजः यश्च शब्देन एव जायते सः शब्दजः । अयमाशयः यत् यथा वीचिः वीच्यन्तरं जनयति । तथा आद्यशब्दः शब्दान्तरं जनयति। एवं तूरपरम्परया इव शब्दैः शब्दानां परम्परा अपि प्रभवति। एष एव शब्दजः इति कथ्यते।

अथ कण्ठताल्वादिषु तत्तत्स्थानेषु प्राणवायोः अभिघातेन उच्चार्यमाणा वर्णरूपशब्दा अपि संयोगजा एव; वायुः तत्र निमित्तकारणम् । एवं वायोः गुरुरूपापूर्वशब्दोत्पादकं वैशेषिकैः स्वीक्रियते अथ जैनमतेऽपि शब्दाः द्रव्यस्वरूपा एव। यथा पृथिव्यादीनाम् आरम्भकाः परमाणवः तथैव शब्दानामपि । यथा परमाणूनां सङ्घातेन पृथिव्यादीनाम् उत्पत्तिः; तथैव परमाणुभ्यः शब्दानाम् उत्पत्तिः । इमे च शब्दभावेन परिणामिनः परमाणवः यदा वक्तृप्रयत्नेन समाह्रीयन्ते; तदा शब्दानाम् अभिव्यक्तिः । यथा तत्वादीनां वक्तृप्रयत्नजः एव। तस्मात् न आकस्मिकी शब्दानाम् उत्पत्तिः। एतच्च जैनमतं वाक्यपदीये आचार्येण भर्तृहरिणा उद्धतम् तद्यथा अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः। छायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ।। स्व शक्तौ व्यज्मानायां प्रयत्नेन समीरितः । अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ।। इति । तथाहि मीमांसाभाष्ये शब्दरस्वामिना उक्तं यत् षशिक्षाकाराः आहुः वायुरापद्यते शब्दताम्” इति। अथ वाक्पदीये वायोः शब्दरूपे परिणात्वं प्रतिपादितम् तद्यथा प्लब्धक्रियाः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना । स्थानेष्वभितो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ।। ष एवं सः वक्तृप्रेरितः मारुतः अन्तः स्थितमेव परात्मकं सूक्ष्म शब्द वर्णत्वेन अभिव्यनक्ति । इति तृतीया व्याख्या । इयञ्च व्याख्या मञ्जूषायाम् आचार्यवर्यैः नागेशभट्टैः प्रस्थापितम् ।

अथ शाब्दिकानां सिद्धान्ते वायुसंयोगः व्यञ्जकः न तु उत्पादकः । यतः शब्दो नित्यः । यथा तमसि विद्यमानः घटः दीपकेन प्रकाश्यते । तथा सूक्ष्मरूपेण अन्तः स्थित एव नादः कण्ठताल्वाद्यभिघातेन तज्जन्यध्वनितरैर्वा व्यज्यते । तदुक्तम् आचार्येण हरिणा वाक्यपदीये – अथायमन्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितः । व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते ।। स मनोभावमापाद्य तेजसा पाकमागतः । वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते।। विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथक् विधैः । प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ।। इति । अथ अयमेव सूक्ष्मशब्दः श्ररश श्परश इत्यादिशब्दैः

व्यवह्रीयते । अस्य च द्वे रूपे स्तः । (1) अन्तःस्फोटः (2) बाह्यस्फोटश्चेति । यदा अयं सूक्ष्मशब्द मूलाधारात् उद्गच्छता वायुना हृदयदेशे व्यज्यते; तदा अन्तःस्फोट इति कथ्यते । इयमेव मध्यमा वाक्। बुद्धिमात्रग्राह्या च। यदा इयं वाक् कण्ठताल्वाद्यभिघातजन्येन ध्वनिना अभिव्यज्यते, तदा स एव बाह्यस्फोटः । अस्यैव अपरं नाम वैखरी इति ।

अथ स्फोटशब्दस्य अयमर्थः यत् स्फुटति अर्थः यस्मात्; स्फुट्यते ध्वन्यते इति वा । अस्य शब्दस्य तिस्रः अवस्थाः भवन्ति। अतिसूक्ष्मावस्था; सूक्ष्मावस्था, स्थूलावस्था च। इयञ्च अतिसूक्ष्मावस्था श्परश शब्देन व्यवह्रीयते। सा च पश्यन्तीरूपं धारयति । ततः मध्यमा ततः वैखरीरूपेण श्रुतिगम्या भवति । यदुक्तं वाक्यपदीये वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्। अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्। इति। अथ अस्य शब्दस्य अभिव्यक्तौ उपयोगीभूतो ध्वनिरपि द्विविधः प्राकृतो वैकृतश्च। तत्र कण्ठताल्वाभिघातेन यो ध्वनिः उत्पद्यते। सः प्राकृतः। एष एव शब्दस्य व्यञ्जकः । यश्च ध्वनिः शब्दाभिव्यक्त्युत्तरम् अनुरणनरूपो जायते। स वैकृतः। अयं च ध्वनि दूरं यावत् शब्दस्य वाहकः। यदाहु संग्रहकाराः स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते। स्थिति भेदे

निमित्तत्वं वैकृतं प्रतिपद्यते।। इदमत्र अवधेयं यत् आन्तरस्यैवं सूक्ष्मशब्दस्य ध्वनिना स्थूलरूपेण अभिव्यज्यते इति वदतां शाब्दिकानां मते शब्दो नित्यः विभुश्च। ककारखकारादिभेदस्तु व्यञ्जकध्वनिनिष्ठं वायुसंयोगनिष्ठमेव वा कत्वखत्वादिकं शब्दे आरोप्य उपपादनीयः। यथा एकस्यैव ब्रह्मणः उपाधिभेदेन नानाप्रकारेण विवर्तः जायते । तथा एकस्यैव शब्दब्रह्मणः व्यञ्जकरूपोपाधिवशात् ककारादिरूपे विवर्तः। अतत्वे तत्वाभासः विवर्तः। एवम् उदात्तादिकं व्यञ्जकनिष्ठं शब्दे आरोप्यते। यदुक्तं भामतीटीकायां ष्तारत्वादि वायुनिष्ठवर्णेषु आरोप्यते इति । उक्तञ्च वाक्यपदीये स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु। प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते।। इति। वस्तुतः वर्णात्मकस्फोटः ध्वनिस्फोटान्तर्गत एव। अतः वर्णा नित्याश्च अक्षरश्च इति वदन्ति । तस्मात् सर्वेषामपि अर्था बोधकतारूपा शक्तिः निहिता एव। यदुक्तं सर्वे सर्वार्थवाचकाः इति। अत्रेदम् अवधेयं यत् मञ्जूषायाम् एतेषां शब्दानां पारमार्थिकनित्यतां न स्वीकुर्वन्ति; अपितु व्यावहारिकानित्यतां स्वीकुर्वन्ति । तैः स्वमतपोषणाय प्रपञ्चसारवचनम् उद्धृतम्– बिन्दोस्तस्माद् भिद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत्। स एव श्रुसिम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते।। इति। अनेन शब्दब्रह्मणः आरम्भकत्वम् अन्यतत्वम् प्रतीयते । शब्दस्य सादित्वं सिध्यति । एतच्च तन्त्रवासनया उक्तम्।

वैयाकरणानां सिद्धान्ते तु पारमार्थिकनित्यता एव । यदुक्तं वाक्यपदीये अनानिधनं ब्रह्म शब्दतत्वं यदक्षरम्। विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।। इति। एवमेव मीमांसकानां मतेऽपि शब्दाः खलु नित्याः । शाब्दिकाः यं शब्दव्यञ्जकं प्राकृतध्वनिरिति कथयन्ति तमेव वैशेषिकाः शब्द इति कथयन्ति; अर्थात् वैयाकरणानां यः प्राकृतध्वनिः स एव वैशेषिकाणां शब्दः । तस्य च अनित्यत्वम् उभयसम्मतमेव। अस्मिन् विषये आपिशलिशिक्षायाम् उक्तम् – आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैति नादः । स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानः वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः । तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रं गुहाशयं सम्यगुशन्ति विप्राः । सश्रेयसा चाभ्युदयेन चौव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति ।। इति। अत्र अन्तः स्थितस्यैव नादस्य कण्ठताल्वाद्यभिघातवशात् बाह्यशब्दरूपे परिणामः इति शब्दस्य अक्षरत्व स्पष्टमेव बोधितम् । ऋक्तन्त्रे स्पष्टतया शब्दोत्पत्तिप्रक्रिया निगदिता । तद्यथा “अथ वाचो वृत्तिं व्याख्यास्यामः । वायुं प्रकृतिरिति आचार्याः । वायुर्मूर्च्छन् श्वासी भवति । श्वासो नाद इति शाकटायनः। वायुः अयम् अस्मिन् काये मूर्च्छति, अटति इत्येषोऽर्थः । स खलु खविशेषं प्रतिपन्नः; कण्ठं प्रतिपन्नः, श्वसतिर्भवति । स श्वसतिः शिरः प्रतिपन्नः आकाशमद्वारकं नदतिर्भवति । तस्य इदानीं नदते जिह्वाग्रेण चर्यमाणस्य व्यक्तयः प्रादुर्भवति, वर्णानामोष्ठ्याः, कण्ठ्याः, तालव्याः, मूर्धन्याः, दन्त्याः, नासिक्याः, जिह्वामूलीया इति । तद्यथा त्रपुकारस्त्रपु विलप्य बिम्बे निषिञ्चेत् । यं यं बिम्बदेशं तत्त्रपु निषिच्यते । ततस्ततो द्रव्याणां व्यक्तिर्भवति। काञ्चमणिके रूचकः स्वस्तिक इत्येवं यं यं खविशेषं जिह्वाग्रेण स्पृशतिं ततस्ततो वर्णानां व्यक्तिर्भवति। ओष्ठ्यानां कण्ठ्यानाम्, दन्त्यानां नासिक्यानां जिह्वामूलीयानामिति । एवम् उत्पन्नानां वर्णानाम् उपदेशोद्देशाः। एतेन वायोरेव शब्दरूपे परिणामत्वं स्पष्टम् । एवं वाक्यपदीयेऽपि उक्तम्। तद्यथा ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते । केश्चिद्दर्शनभेदोऽत्र प्रवादेष्वनवस्थितः ।। इति ।

अथ ऋक्तन्त्रे, प्रातिशाख्येषु शिक्षासु कृतमिदं वाग्विवेचनं वैखरीवाग्विषयकम् अस्ति । यतः उच्चारणविधि प्रतिपादकानां शिक्षाग्रन्थानां विषयः वैखरी एव। या कण्ठताल्वादिस्थानप्रयत्नानुप्रदानैः अभिव्यनक्ति । अस्याश्च वैखरीरूपवाचः मूलभूताः मध्यमा, पश्यन्ती, परा इति वाचः तिस्रः अवस्थाः सन्ति । तत्र परा एव शब्द ब्रह्मेति गीयते। यद्यापि इयं सर्वगता सुप्तभावेन तिष्ठति । तथापि प्राणिनां मूलाधारतः विवक्षाधीनया श्चित्त शक्त्या उत्पेरिते सति नाभिकेन्द्रतः पश्यन्ती रूपं धारयति। ततः उत्पेरितप्राणशक्त्या हृदये मध्यमारूपं धारयति। ततः कण्ठगतं स्वरतन्त्रीतः बहिर्निर्गमनकाले स्थानकरण-प्रयत्नैः वक्तुः इच्छाधीना श्रुतिगम्या वैखरी रूपेण ध्वन्यात्मकरूपे वर्णात्मकरूपे वा अभिव्यक्तिं प्राप्नोति। वाचः परापश्यन्तीरूपौ अतिसूक्षतरौ केवलं योगिभिः ऋतम्भराप्रज्ञया अनुभूयते। या प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भिन्नम् अतीन्द्रियप्रत्यक्षम् इति योगशास्त्रे वर्णितम्। तत्र पश्यन्तीरूपेण हृदये बुद्धिग्राह्या भवति। ततः विवक्षाधीना वाक् वैखरीरूपे श्रुतिगम्या भवति । तदुक्तञ्च परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्तीनाभिसंस्थिता। हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ।। इति ।

प्रपञ्चसारे मूलाधारात्प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ् मध्यमाख्यः। वक्ते वैखर्यथ रुरुदिषोरस्य वक्तुः सुषुम्ना; बद्धस्तमाद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः ।। इति। महाभारते च–प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठिता । स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा । । वैखरीवाक्प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धना । केवलं बुद्ध्युपादानक्रमरूपानुपातिनी ।। प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमावाक्प्रवर्तते । अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहतक्रमा।। स्वरूपज्योतिरेवान्तः परावागनपायिनी । इति । इदमत्र बोध्यं यत् वेदान्ते यत्स्थानं ब्रह्मणः तदेव शाब्दिकानां मते शब्दब्रह्मणः स्थानम् । यथा वेदान्ते कारणशरीरं, सूक्ष्मशरीरं स्थूलशरीरञ्चेति तिस्रः अवस्था विवर्ताः। तथा शाब्दिकमते पश्यन्ती मध्यमा वैखरी इति तिस्रः अवस्थाः शब्दब्रह्मणः विवर्ताः । शाब्दिकमूर्धन्येन आचार्य भर्तृहरिणापि उक्तम् वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चौतद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्। इति। अर्थात् पश्यन्त्यादीनां तिसृणां वाचां बुद्धिगम्यत्वात् व्यावहारिकदृष्ट्या व्याकरणस्य विषयतया वा वाचस्त्रैविध्यं प्रतिपादितम् इति विदुषां कथनम्।

इति विदुषां वदः
जगन्नाथ शास्त्री “मठ”

प्रथमपुटस्य शेषभागः

चेतना विकासाय आवश्यकः....

कार्यक्रमः प्रातः 06:00 वादने प्रारब्धः यत्र सर्वप्रथमं शासनद्वारा आदेशितस्य योगाभ्यासस्य प्रसारणं विहितम् । सह संयोजक:डॉ वरुण आहूजा एवं च सुश्री पाटीदारः च विश्वविद्यालयस्य समस्त परौहा, ज्योतिष एवं ज्योतिर्विज्ञान विभागस्य अध्यक्षः डॉ.शुभम् शर्मा, डॉ.अखिलेश द्विवेदी, डॉ.संकल्प मिश्रः, डॉ.अनिल मुवेलः, डॉ.अजय राठी अन्यः प्राध्यापक गणः एवं च छात्राश्च उपस्थिताः।

अध्यापकैः,छात्रैः एवं च कर्मचारिभिः सहितं योगाभ्यासं च कारितवन्तौ । योग दिवसम् उपलक्ष्य डॉ.रामेश्वर परमाराय योगभूषण सम्मानं माननीय कुलपति महोदय द्वारा प्रदत्तम्।

कार्यक्रमे संस्कृत साहित्यस्य विभागाध्यक्षः डॉ.तुलसीदास कार्यक्रमसंयोजनं, प्रस्ताविकं एवं च स्वागत भाषणं योग विभागस्य अध्यक्षः डॉ.उपेन्द्र भार्गवः कृतवान्। कार्यक्रमस्य संचालनं सुश्री ईशा पाटीदार एवं च धन्यवाद ज्ञापनं कुलसचिव महोदयः डॉ. दिलीप सोनी कृतवान्।

प्रथमपुटस्य शेषभागः

पतंजलि योगपीठे हर्षोल्लासेन....

अनुकंपा, कृपा, सामर्थ्यं गुरोः आशीर्वादः इत्येतैः एव वयं ध रामस्यां स्मः। गुरु पूर्णिमा पर्व गुरुं प्रति सम्मानसमर्पणभावं दर्शयति।

संन्यास दीक्षा कार्यक्रमे विद्वांसः भ्रातरः विदुष्यश्च भगिन्यः वीआईपी तटे हरिद्वारे स्नापिताः, वेद मन्त्रैःमुण्डन संस्कारः विहितः। तत्पश्चात् शिखासूत्रं यज्ञोपवीतं च पतित पावनी माँ गंगायखः पावन जले विसृष्टम् ।

मध्याह्न सत्रे पतंजलि संन्यासाश्रमस्य संन्यासिनः भ्रातरः , साध्वी भगिन्यश्च पतंजलि विश्वविद्यालयः, पतंजलि गुरुकुलम्, आचार्यकुलम् इतस्य छात्र-छात्राः विभिन्न सांस्कृतिक कार्यक्रमान् प्रस्तुतवन्तः।

कार्यक्रमे भारतीय शिक्षा परिषदः कार्यकारी अध्यक्षः श्री एन.पी. सिंहः, पतंजलि फूड्स लि. के एम.डी. श्री रामभरतः, पतंजलि विश्वविद्यालयस्य प्रति-कुलपतिः डॉ. महावीरः, पतंजलि विश्वविद्यालयस्य कुलानुशासिका एवं संकायाध्यक्षा मानविकी तथा प्राच्य अध्ययन संकायः डॉ. साध्वी देवप्रिया , आचार्यकुलस्य उपाध्यक्षा भगिनी ऋतम्भरा शास्त्री, क्रय समिति अध्यक्षा भगिनी अंशुलः, संप्रेषण विभाग प्रमुखा पारूल, भारत स्वाभिमान समिते मुख्य केन्द्रीय प्रभारीगणः राकेश कुमारः 'भारत' एवं स्वामी परमार्थदेव, बाबू पद्मसेन आर्यः , डॉ. जयदीप आर्यः, स्वामी विदेहदेवः, स्वामी आर्ष देवः, स्वामी ईशदेवः, स्वामी मित्रदेवः, स्वामी विनयदेवः, स्वामी सोमदेवः, स्वामी बजरंगदेवः, साध्वी देवमयी, साध्वी देवश्रुतिः, साध्वी देवादितिः, साध्वी देवसुमनः, साध्वी देववरण्या, साध्वी देवशक्तिः, साध्वी देवांशी इत्यादिभिः सहितः पतंजलि परिवारस्य समस्तः एकांशप्रमुखः, अधिकारिणः, कर्मचारिणः, संन्यासिनः , साध्व्यः, पतंजलि विश्वविद्यालयः, पतंजलि आयुर्वेदमहाविद्यालयः, पतंजलि गुरुकुलम् एवं चआचार्यकुलस्य छात्र-छात्राः उपस्थिताः आसन्।

प्रथमपुटस्य शेषभागः

संस्कृतस्य ज्ञानविज्ञानयोः समाजे....

शुभकामनाः प्रदाय कथितवान् यत् कविता कवेः स्वकीय सृष्टिः वर्तते। कालिदासः स्व महाकाव्येषु समाजस्य प्रत्येकं विषयं स्पृशति।

विशिष्ट संस्कृत विभागस्य छात्राणां द्वारा कालिदासस्य श्लोक गायनं कृतवत्यः । येषु कालिदासस्य रघुवंशम्, मेघदूतं, कुमारसम्भवः इत्येषां ग्रंथानां कथानकम् उपस्थितम् । आचार्य श्री शिवानन्द मिश्रः

, शोधच्छात्रा पूजा गौर द्वारा स्वरचित कवितायाः गायनमपि कृतम्।

कार्यक्रमे स्वागत भाषणं एवं च अतिथि परिचयं साहित्य विभागस्य अध्यक्षः एवं च कार्यक्रमस्य संयोजकः डॉ.तुलसीदास परौहा आसीत् । कार्यक्रमे आदरणीय कुलसचिव महोदयः डॉ.दिलीप सोनी, वित्ताधिकारी महोदयः, योग विभागस्य अध्यक्षः डॉ.उपेन्द्र भार्गवः, डॉ.संकल्प मिश्रः, डॉ अखिलेश द्विवेदी, डॉ.अनिल मुवेलः, डॉ अजय राठी अन्यः अध्यापक गणः एवं च छात्राः उपस्थिताः । संचालनं श्री आयुष दीक्षितः एवं च धन्यवाद ज्ञापनं डॉ.शुभम् शर्मा कृतवान्।

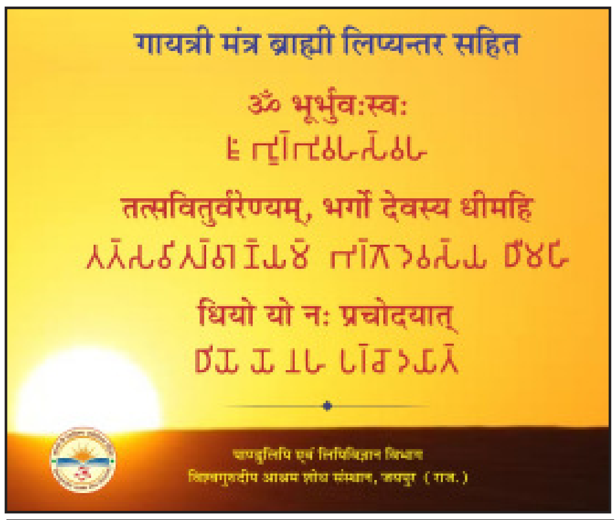

विश्वगुरुदीपाश्रमशोधसंस्थाने ,जयपुरे प्राच्यविद्यायाः प्रचाराय-प्रसाराच च पाण्डुलिपि-लिपिविज्ञानविभागः स्थापितः तत्रत्या अध्यक्षा लिपिविशेषज्ञा श्रीमती अञ्जना शर्मा गायत्रीमन्त्रं ब्राह्मीलिप्याम् अनुद्य प्रकाशितवती इति अत्यन्तं गौरवास्पदम्।

अस्माकं प्रेरणास्त्रोतः- स्व.पं०रामकिशोरशर्मा, स्व.पद्मश्री डॉ.रमाकान्तशुक्लः
परामर्शकाः-डॉ.बलदेवानन्दसागरः, डॉ.अरविन्दकुमारतिवारी, डॉ.राधेश्यामअवस्थी
सम्पादिका-मञ्जूशर्मा, सम्पादकमण्डलम् - डॉ.सुन्दरनारायणझा, डॉ.सुरेन्द्रमहतो, डॉ.विमलेन्दु कुमार त्रिपाठी, डॉ.संदीपकुमार उपाध्याय, धीरजमैठाणी, प्रबन्धसम्पादकौ-वेदप्रकाशशर्मा, नेहाशर्मा च,

स्वत्वाधिकारिण्या, मुद्रिकया, प्रकाशिकया सम्पादिकया च मञ्जूशर्ममहोदयया लक्ष्यप्रिंटर्स,521/8 बी, भूतलं , वितिका सं. - 14, आदर्शमोहल्ला, मौजपुरनगरम् , देहली-53तः मुद्रापयित्वा ए-2/32, वजीराबादमार्गः भजनपुरा, देहली-53 इत्यतः प्रकाशितम्।
दूरभाष : 09311086751 ई-मेलः sanskritsamvad@gmail.com, RNI No. : DELSAN/2011/38660 DL(E)-20/5534/2021-23 केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः नवदेहली अनुदानेन प्रकाश्यमानं पत्रमिदम्।